

પ્રસ્તાવના

વિશ્વનો મહાન કલાકાર જેમ અલૌકિક જ્ઞાનમાંથી વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ કલાનાથ મહાકવિ લોકોત્તર ભાવનામાંથી મહાકાવ્ય મર્જે છે. કવિમાનસમાં ધ્રુવવતી વિરાટ ભાવના એ જ પરમ સત્ય છે, એ જ કવિતાનો આત્મા છે. ભાવનારૂપી સત્યનો મહાકવિ દ્રષ્ટા અને સૃષ્ટા છે. એનાં તેજસ્વી કિરણોથી એ જીવનના સમગ્ર સ્વરૂપનું આલેખન કરે છે અને એના અમૃત અંતરે જીમળે છે. લોકદુઃખને લક્ષ્ય કરીને એ પ્રતિભાદ્વારા જડ અને પ્રાકૃત જીવનમાં ભાવનાનાં તેજ ભરે છે અને એને શુદ્ધ સુંદર અને મસ્કારમંપન્ન બનાવે છે. મહાકવિની આર્ષ-વાણીની મધુર અને મંગલ વર્ષા વરસે છે અને મનસ જગત્ શીતલ શાન્ત અને સમૃદ્ધ થાય છે. કવીન્દ્રની સૌન્દર્ય-ભાવનાનું મુધાસિંચન થતાં જ જીવનદૃશ્યને નવપદ્મવો ફૂટે છે અને અપૂર્વ મનોહરતાવાળાં માનવપુષ્પો ખીલી મંમારને મુગોભિન કરે છે.

મહાકવિ વાસ્ત્વીકની ભાવનાનો આત્મા સત્ય છે, એનું શરીર સૌન્દર્ય છે. મત્ય અને સૌન્દર્યનો મંથન-રમ

૧ દોડવેદેખોડલિત જગત્-શ્રુતિને અનુસરીને સાધનાચાર્ય.

અને સીતાના મંનન્ધમા પ્રતીત થાય છે. રામચન્દ્ર સ્થિર અચલ અને સનાતન સત્યનું અવનિ હિપર અવતરેલુ મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ છે સીતા નિર્મલતા મધુરતા અને માગધ્ય રૂપે વિલસતી મૂર્તિમતી સુન્દરતા છે રામચન્દ્રના સનાતન સત્યના મહાવૃક્ષને એ સૌન્દર્યવેલ સદૈવ આલિંગન આપીને ઊભી છે એ અચલ અને હિન્નત શૈલેન્દ્રને વીંટાળને એ સૌમ્યસરિતા નિરતર વહે છે પરંતુ પાર્થિવ જગતમા એના મંયોગ અને વિયોગ અનેકવાર પ્રલક્ષ થાય છે કવીન્દ્રને સત્યસાક્ષાત્કારનું સિદ્ધ સાધન સૌન્દર્ય છે એ સુન્દરતા મહાકવિના કલ્પનાનયનમા વિલસે છે સૌન્દર્ય-ભાવનાનું અદર્શન થતા જ કવિવરને સકલ જગત્ શૂન્ય થાય છે સમસ્ત જીવન વિરૂપ શુષ્ક અને ચૈતન્યહીન બને છે સૌન્દર્યના મયાર અર્થે મહાકવિ વીણાના મનોહર અને સનાતન સૂર સભળાવે છે અને આત્માનો અમૃતરમ રેડે છે

રાષ્ટ્રવીર રામચન્દ્રે આર્યો અનાર્યો અને રાક્ષસોને એકત્રિત કરી મહાન રાષ્ટ્રીય યુગ પ્રવર્તાવ્યો પરંતુ એ મહાયુગનું અન્ત સ્વરૂપ હિંદી એને અમરવાણીમા બંધા કરનાર ભગવાન વાત્મીકિ જ હતા એ ક્રાન્તદર્શી મહા કવિએ વર્તમાનની તેજઝાયાને અઘૌકિક નયનથી ભેદી એમા અમંખમ ભાવિયુગોનું અખડ દર્શન કર્યું અને કાલના અતિમ આરે ઊભા રહી સનાતન શાન્તિમા મહાકાવ્યનું મમાપન કર્યું મસારને હિન્નત અને વિશૂષિત કરનાર ભાવનાને જીવનમાથી મહિષ્કૃત કરનાર પ્રાકૃત જીવનને સરકારવાને મહાકવિએ મધુર પ્રયત્ન આદર્યો મહાપુરુષે આરભેલા કલ્યાણકાર્યને કવિવરે વિક્રમાવ્યુ અને માનવહૃદયને પલટાવ્યુ

કાલના અનન્ત વહેણમાં કવીન્દ્રે ગૃહમાં, રાજ્યશાસ્ત્રીઓના હૃદયમાં અને રણસંગ્રામમાં કવિતાનું સંગીત ઊતાર્યું અને સંસારને ભાવનાશીલ બનાવ્યો. અનન્તભાવિનું આ મનોહર સ્વપ્ન વાદ્મીકિએ મહાકાવ્યમાં પ્રકટ કર્યું અને રામ સીતા અને લોકનો અખંડ સંયોગ સાધ્યો.

પાર્થિવ નયનને વાસ્તવિક દેખાતું જમત એ સાચું જમત નથી પરંતુ કવીન્દ્રની આર્ષદૃષ્ટિએ દેખાતું ભાવનાનું જમત એજ સાચું જમત છે. એ સદૃશ સૃષ્ટિનો પાર પામવો અત્યંત કઠિન છે. એમાં થોડોક સંચાર કરવાનું સાહસ આ ગ્રન્થમાં કર્યું છે.

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

માર્ગશીર્ષ દુ. ૭, ૧૯૯૧ શુક્રવાર

તા. ૨૮-૧૨-૧૯૩૪ અમદાવાદ.

અનુક્રમ

૧. સૌન્દર્યદર્શન	૩
૨. આનન્દસંવેદન	૭
૩. આત્મનિવેદન	૧૧
૪. માનવતાની મહાભાવના	૧૯
૫. કૌન્ત્યવધ	૨૯
૬. શબ્દધ્વનિ સાક્ષાત્કાર	૩૯
૭. નવસૃષ્ટિનું નિર્માણ	૪૫
૮. સર્જનનો વિકાસ	૫૧
૯. ધ્વનિ અને ક્ષત્ર (૧)	૬૩
ધ્વનિ અને ક્ષત્ર (૨)	૭૩
૧૦. રામચન્દ્ર (૧)	૮૧
રામચન્દ્ર (૨)	૮૯
રામચન્દ્ર (૩)	૧૧૫
	૧૩૫

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૧	ધૂધવતાં	ધુધવતાં
૮	૧	નિગળતાં	નીગળતા
૯	૧૮	રાક્ષસોના નિષ્કુર હૈયામાં	રાક્ષસોનાં નિષ્કુર હૈયામાં
૧૪	૧૨	ઉછરેલી	ઉછેરેલી
૨૧	૭	અપૂર્વ	અપૂર્વ
૨૨	૮	નિશ્ચિન્ત	નિશ્ચિન્ત
૨૩	૧૨	સૌન્દર્યદેવીના	સૌન્દર્યદેવીના
૪૩	છેલ્લી	અન્તર્ધ્યાન	અન્તર્ધ્યાન
૪૫	૨	વાદ્મીક	વાદ્મીકિ
૪૬	૧૩	કેટલીવાર	કેટલીકવાર
૪૭	૧૩	વશસ્થલ	વક્ષસ્થલ
૫૩	૨	કરતાં	કરતા
૫૫	૧૩	અગદ	અકદ
૫૬	૨૩	મનોવેધક	હૃદયવેધક
૫૭	૧૫	અવલુનો	અવલુનુ
૫૮	૧૩	કૈકયીના	કૌસલ્યાના
૬૩	૮	આર્યમંસ્કૃતિના	આર્યસંસ્કૃતિનાં
૭૬	૭	અદાવી	નમાવી
૮૦	૧૦	ક્ષત્રિઓ	ક્ષત્રિયો
૮૨	૧	તર્કહતી	તરકહતી

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૧	૧૪	સ્વસ્થ	સ્વસ્થ
૯૨	૧૫	એને	અને
૯૪	૧૮	ગોદાવરીના	ગોદાવરીના
૯૬	૧	શુર્પણખા	શુર્પણખા
૧૦૪	છેલ્લેથી ત્રીજી	છે	છેડે
૧૦૭	છેલ્લેથી બીજી	પુરાએલી	પુરાએલી
૧૧૨	—	વાલ્મીકીનું	વાલ્મીકીનું
૧૨૭	૧	સુકુમાર પુષ્પો કે હરિયાળા કુંભે	હરિયાળા કુંભે કે કે સુકુમાર પુષ્પો
૧૨૮	૧	ન્યોતિર્નિબ્ધ	ન્યોતિર્નિબ્ધ

નોંધ અન્યમાની સમૂહ શ્લોકની પંક્તિઓ વાલ્મીકિ
શામાયણમાથી લીધેલી છે

વાત્સીકિનું આર્ષદર્શન

સૌન્દર્યદર્શન

ભૂતકાલની ધોર ગમ્ભીર ગહન શુદ્ધામાંથી હિમાલયની
પવિત્ર અને રસમય સૃષ્ટિનું એક ભવ્ય સ્મરણ કલ્પનાનયન
સમક્ષ ઉપસી આવે છે.

■

વસન્તની એક પાછલી રાતની પ્રસન્ન ચન્દ્રિકામાં હિમાદ્રિની
પર્વતમાલાના પાદમાં આવેલું એક તપોવન ભરનિદ્રામાં
સૂતું હતું. તપોવનની આશ્રમભૂમિને અડીને અગણિત
વનસ્પતિથી વિભૂષિત એક વિશાળ ગિરિરાજ જોવા દેતો.
એની એક બાજુએ દૂર દૂરની ગિરિકરાડો પરથી ધોધબધ
પડતી, શૈલેન્દ્રોપરથી જતરતી, સ્વચ્છન્દ વિલસતી, મૃદ્ધિક
સમાન શોભતી, પુણ્યસલિલા ભાગીરથી વહેતી હતી.
પહાડની ઉપલક્ષને નિરંતર અથડાતાં, ગિરિકન્દરોમાં ધૂધવતાં,
ગગાનાં નીર, ચન્દ્રપ્રભામાં ચોમેર ઉછળતાં હતાં અને
તીરપરનાં આશ્રમતરુઓ ઉપર જલગિન્દુઓ વર્ષાવતાં

આગળ વહેતાં હતાં. પર્વત ઉપર ચઢવાને એક પાતળી પટ્ટી જેવી વાંકીચૂંકી પગથી સ્પષ્ટ અને સુરેખ દેખાતી હતી. ગિરિશિખર ઉપર કાળાં ખીલામણાં વાદળાંના ઢગના ઢગ જેવાં જંગલોનાં જંગલોની હાર તોળાઈ રહી હતી. ઝાડનાં ઝુડનાં છિદ્રોમાંથી અભીવર્ષણ ચન્દ્રકિરણો ડોકિયાં કરતાં હતાં અને રાસેશ્વરી વનલક્ષ્મીને અખડ રાસ નિરખી નિરતિશય આનન્દમાં આવી મનોહર નૃત્ય કરતાં હતાં. ચિરતનકાળથી ભર્વદષ્ટિ રાખી કોઈ અવધૂત યોગી જેવાં અરણ્યનાં ઉન્નત વૃક્ષો અનન્ત આકાશને નિહાળતાં નિહાળતાં અવિશ્રાન્ત હિલાં હતાં. એમની ધીર ગમ્ભીર અને ભવ્ય આકૃતિમાં દેખીતી ભયાનકતા હતી તથાપિ એમના હૃદયપુટમાં અનેક પક્ષીઓને સંમહી આરામ આપી શકે એટલી કોમળતા હતી અને વિશાળ કોટરોમાં રાત્રી પશુઓને આશ્રય આપી શકે એટલી ઉદારતા હતી. સર્વત્ર શાન્તિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. પર્વતની મધ્યમાં આવેલા એક નીચા પ્રદેશમાંથી કોઈ નિર્મલ સન્તહૃદયની ઊંડી ખીણમાંથી વહેતા અભીઝરણા જેવું એક ચક્રચકિત ઝરણું મૃદુલધ્વવલહાસ્ય કરતું નીરવતાથી વહેતું હતું. પવનનું મંચલન મન્દ, અતિમન્દ હતું. આવી સુકુમાર શાન્તિમાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ હવામાં એકાદ મોજાં ઉત્પન્ન થઈ ક્ષણમાં સમસ્ત વાતાવરણમાં વિસ્તરી તત્કાલ વિલીન થતું અને જાણે મર્વવ્યાપક એક જ પ્રાણનું સંચલન હોય એમ સૂચન કરાવી અદસ્ય થઈ જતું. દેહીપ્યમાન બ્યોમપટમાં વિરાગતા આકાશના ન્યોતિર્ગણ પહાડપરનાં પ્રચંડ વૃક્ષોને પીઠપ્રસાંગંપન્ન અનુભવવૃદ્ધ જરડો જાણી કુતૂહલથી એકીટશે

જોઈ રહ્યા હતા. આજા ઘેરા નીલ વ્યોમસાગરમાં તરતો
 હૂબકી મારતો નક્ષત્રનાથ સ્યામલ વાદળીઓ ઉપર રૂપેરી
 કાર જોતી કરી તેજસ્વી મુખરેખા દેખાડતો હતો અને
 વિશ્વનાં નિગૂઢ રહસ્યો મમજવા આવાહન કરતો હતો.
 સમુદ્રના શાન્ત ઘેરા જળમાં સ્નાન કરી કાઠ કાઠ તારાઓ
 અભિનવ જલધરે ઉપર બેસી વદન મમારતાં સમારતાં
 ચમકતા હતા. એટલામાં નભોમડળમાં ખળભળાટ થયો.
 પ્રચડ વાયુ વાવા લાગ્યા. મહોદધિમાં બીપણુ તરંગો ઊછળવા
 માંડ્યા. સાગરનું મનાતન હૃદય ઊધડ્યું. એનાં અન્તરતમ
 જળ હૃદયના પૂર્ણવેગથી ઊચળ્યાં અને ખીછળ ક્ષણે શાન્ત
 થયાં. સાગરનાં જળ સરોવરનાં શાન્ત નીરમાં રૂપાન્તર
 પામ્યાં. જોતજોતામાં સરોવરની મપાટી ઉપર અગણિત શ્વેત
 પદ્મો ખીલવા માંડ્યાં. એના સ્ફટિક સમાન સ્વચ્છ જળની
 મધ્યમાં એક હસવાહિની સૌન્દર્યદેવીની મનોહર મૂર્તિ પ્રકટ
 થઈ. એણે સાદાં પણ રસમય વસ્ત્રો અને અલંકારો પહેર્યા
 હતાં. એના હાથમાં એક સુંદર વીણા હતી. એણે તન્ત્રીના
 સૂર છેડ્યા. એના મૂક સંગીતના સૂર સર્વત્ર વિસ્તરવા માંડ્યા.
 અખિલ વાતાવરણ એના મંવાદી સૂરોથી ઊભરાવા માંડ્યું.
 આકાશ અને પૃથ્વી, ઉલય, વચ્ચે અન્તર લય પામ્યું.
 ચેતન અચેતન, સર્વ, મંગીતના ચૈતન્યપૂરમાં વહેવા લાગ્યું.
 આ અવિન્નિષ્ણ પ્રવાહમાં સર્જન સ્થિતિ અને સંહાર, જૂત
 વર્તમાન અને ભાવિ, એમ બેદ માત્ર ઓગળી ગયા અને
 અખડ એકરસ આનન્દ વ્યાપી રહ્યો.

પહાડની કરાડપરના શીતલ શિલાતલ ઉપર એક શાન્ત સ્વસ્થ પ્રતાપી જટાધર વૃદ્ધ આસન વાળી ટટાર બેઠો હતો. એ સ્વપ્નદ્રષ્ટા હતો. એણે જીવનભર આદર્શો સેવ્યા હતા. એના તીક્ષ્ણ નયનોએ અનન્ત આકાશની રગભૂમિ ઉપર એક પછી એક પ્રકટ થતાં દર્શ્યો સામે મીટ માંડી હતી. એ સૂક્ષ્મદર્શી હતો. એની સૂક્ષ્મદષ્ટિએ સૌન્દર્યદેવીની લીલાનું રહસ્ય પીછાન્યુ હતું. એ દિવ્ય દર્શન નિરખતાં દીર્ઘકાળથી શોકમાં ડૂબેલા એના હૃદયમાં આનન્દના અગણિત સ્રોત ફૂટતા ગયા. એના હૃદયપથની શતસહસ્ર પાંદડીઓ જાંઘડવા માંડી. એના પ્રભાવશાલી વદન ઉપર આત્મતોપનું એક અમૂલ્ય સ્મિત વિલસી રહ્યું.

ક્ષણવારમાં જ વીણાનો ઝંકાર કરતી સૌન્દર્યદેવી મરોવરના અગાધ જળમાં અદશ્ય થઈ. એના મંગીતનો મધુર પ્રતિધ્વનિ વાલ્મીકિના હૃદયાકાશમાં પડ્યો.

આનન્દસંવેદન

એ મધુરી વીણાના સૂક્ષ્મ તારનો રસમય રણુકાર ઋપિવરના હૃદયાઠાશની ઘેરી શુદ્ધામાં પ્રતિધ્વનિત થતાં વેત જ એમાં આનન્દસાગરની અપૂર્વછોળો ઊછળવા માંડી. વિશ્વના અન્તરમાં ઊભરાતા રસસાગરનું અખડ દર્શન વાહ્મીકિના આધ્યાત્મિક નયનને થયું અને એ રસસિન્ધુના માધુર્યતરંગોના મહાપૂરમાં એનો સકલ આત્મા વહેવા લાગ્યો. પ્રકૃતિસમરત એની સાથે એક જ વહેણમાં વહેતી હતી. સૌન્દર્યદેવીની મધુરી વીણાના મનોહર સૂર ધ્વજાંડના અણુ અણુમાં મંજળાતા હતા. સર્વત્ર મધુરતા નીતરતી હતી. ચન્દ્રમાના સૌમ્યધવજ્ઞ હાસ્યમાંથી અમૃતધારા વરસતી હતી. તારાઓનાં દિવ્યચક્ષુઓમાંથી અભિનવ જ્યોતિ ઝરતી હતી. વસન્તલક્ષ્મીનાં સુકુમાર અંગોમાંથી સરમતા સ્રવતી હતી. કુસુમિતમંજુલકુળેમાં મધુર સમીર વાતા હતા. મધુર રસાર્દમજરીઓમાંથી મધુષિન્દુઓ ટપકતા હતાં. ઔપધિ-

ઓમાથી રસખિન્દુઓ નિગળતા હતા. નિર્ઝરો અને નિર્ઝરિણી-ઓમાં સુધાસોત વહેતાં હતા. સરિત્રવાહોમા માધુર્યના મનોહર તરંગો ઊછળતા હતા. વૃક્ષે વૃક્ષે, વેલીએ વેલીએ, પર્ણે પર્ણે, પુષ્પે પુષ્પે, મધુમય તરંગો નાચતા હતા. આનન્દ-લહરીઓ અનુભવતો મહાનુભાવ મુનિવરનો આત્મા રસ-હિન્દોળે ચઢ્યો હતો. એના અન્તરમાં ઉલ્લસતા આનન્દ-કલોલમાંથી આર્પવાણી ઝાછળી આવી:

“આ બધું આનન્દમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; આનન્દમા છબે છે અને એમા જ લય પામે છે.”

આ ઉદ્ભાવની સાથે જ અપૂર્વ આશાના ઉક્લાસમાં મહર્ષિનાં ભવાં ઝળહળી રહ્યાં.

અમિત આકાશને અનિમિષ નયને ઝાપિ નિહાળી રહ્યા. ફરી ઓઠ ફરક્યા અને મુખમાંથી મધુરતાનાં ઝરણાં ફૂટતાં ગયાં.

“પરમેશ્વરિ ! આજ આટલાં વર્ષે મેં તને નજરોનજર નિહાળી. મારા જીવનની લાવનાને આજ મેં સાક્ષાત્ નિરખી. તારી સાધનામા અર્ધ ઉપરાંત જીવન મેં વીતાવ્યું છે. તને જોવા અર્થે મેં કઠોર તપસ્યા મેવી છે, ઘોર મંકટો મહ્યાં છે. બીપણુ આત્મમન્યન અનુભવ્યું છે. દેશકાળના અન્તરાયો લેખ્યા વગર તને ક્યાં ક્યાં હુલવા હું નીકળ્યો ? ભૂતકાલના ઇતિવૃત્તમાં મેં તને શોધી જનકયાના ઉલંગમાં લપાઈને મધુર નિદ્રામાં લું સૂતી છે એમ સાંભળી અનેક વિકટ માર્ગો

વટાવીને હું ત્યાં પહોંચ્યો. પણ તારો આલામ માત્ર જોઈને
 પાછો વળ્યો પછી તો આકાશ અને પૃથ્વીના અગણિત
 પદાર્થોમાં તને સોષના માડી તારાઓની તેજકણિડાઓમાં,
 ચન્દ્રના સુધાસ્યન્દિનનમાં, સવિતાના વરેણ્ય વર્ચસમાં,
 ચન્દ્રિકાના મધુરધવલ મુક્તહાસ્યમાં, સન્ધ્યાની સુકુમાર
 કાન્તિમાં, ઝગણાના ઝમઝમ નિનાદમાં, પુષ્પોના ગમણીય
 રંગોમાં, ફાકિલાના મનોરંજક ફૂજનમાં, હરિણુ સિશુઓના
 મધુર મનોહર સ્વપ્નોમાં, અને માનવહૃદયની હરિયાળી કુત્રેમાં
 તારી મનોહર છવિ નિગમ્બરને બહુ બહુ યત્નો કર્યા પરંતુ
 કેવળ તારી છાયા નિહાળી શક્યો પછી અત્યંત વિહ્વન
 બની કમ્પમાન હૈયે લન્યતા અને લયાનમ્તામાં તને ઓળવા
 નીવડ્યો. લગ્ન મેવની ભીષણ ગર્જનાઓમાં આકાશના
 અદરવાને ચીરી નાખતી વિદ્યુ લેખામાં, મક્ષુબ્ધ જનનિધિના
 કફલોન્કાયાહલમાં, પ્રચડપૂરમાં ઊછળતી સરિતાઓના
 તોફાની જલતરંગોમાં, ધનવોર અરણ્યોના નિમિડ અન્ધકારમાં,
 ઓપામ મળગતા દારુણ દાનાનલમાં, હિંસ્ર પશુઓના
 રુધિરથી ખરડાએલા તીક્ષ્ણ દાદ અને પંજામાં, અને લોહી
 તરસ્યા માનવરાક્ષસોના નિષ્કુર હૈયામાં તને નિરખના મેં
 અપાર યત્નો કર્યા અને કવચિત્ કવચિત્ તારા ઓળાઓ
 મ નિહાળ્યા પરંતુ આ વિશ્વનું કરુણ રુદન સાલગીને કંકળી
 બેઠેલો મારા આત્મા તારી મૌમ્ય મૂર્તિ માક્ષાત્ નિગમ્બરને
 તથસતો હતો ‘યુદ્ધ અને સહાર’ એ જે શબ્દો જાણે મર્વત્ર
 વાતાવરણમાં વ્યાપી રહ્યા છે એ બનેલી લયાનકતા અને
 કરાવતાથી હું અકળાતો અને ક્ષણભર તારા અસ્તિત્વ વિષે
 સંદેહમાં પડી જતો પરંતુ બીજા જણે તું સદૈવ છે એ

મારો વિશ્વાસ બળત યતો. ફરી તારુ સ્મરણ કરતો અને તારા નામનો મન્ત્ર જપી સ્વસ્થ બનતો.

ઘોડીવાર અટકીને

આનન્દલતિકે ! તારા અનિર્વાચ્ય સંગીતનું રહસ્ય આજ મેં જાણ્યું. આત્માની અરોપ કલામાંથી અવતરતું એ સંગીત આત્મગ્રાહ્ય છે—આત્મા વડે એ આત્માનું થવણું છે. સ્થૂલ સંગીતને આદિ મધ્ય અને અન્ત છે, તારુ સંગીત અનાદિ અનન્ત છે. એ કદાપિ વિરમતું નથી. એનું સતત મર્ગન થયા કરે છે. તારી મધુરી વીણાના સનાતન તાર સદૈવ ઝલ્લઝલે છે.”

ક

કાલ મહામન્દિરનાં પ્રચ્છન્ન દ્વાર ખુલ્લ્યાં હતાં. પ્રત્યેક અવ્યક્ત ક્ષણુ વ્યક્ત બની ઉદ્ઘોષ કરતી હતી:

“ મને ઝીલી લો, ઝીલી લો. અનન્ત આનન્દની હું અમૃતકણિકા છું, ચરાચર જીવનની ચૈતન્યકણિકા છું. મારી ક્ષણિકતા એ જ સનાતનતા છે. ”

ક

ઋષિવરના હૃદયતટ ઉપર આનન્દ તાંડવ નાચી રહ્યું.

મય પુજના પ્રયત્ન ગ્રહમાથી છૂટવા મેં કેટલો કાળ બીપણ
 યુદ્ધ કર્યું હશે એનું લેશ પણ સંવેદન મને રહ્યું નથી. મારા
 દિવસ અને રાત્રિઓ ઉપર ગહન તિમિરના થરના થર છવાયા
 હતા. અન્તે એક અપૂર્વ ક્ષણે એ જડ પિશાચને ભેગથી
 ઉથલાવી એના મૃત્યુબધમાથી હું છૂટ્યો. એ અગ્રેષ્ઠ અંધકારને
 ભેદીને મેં બોલ્યું તો અનન્ત આકાશના તારાઓ મારા ઉપર
 અનુકંપા ભરી દૃષ્ટિ નાખી ચમકી રહ્યા હતા. આ સમયે
 જ મારામાં મંશાનો મંચાર થયો અને આકાશ અને પૃથ્વી-
 ઉભય-ને આશ્ચર્યથી એકી નજરે નિહાળી રહ્યો. પરન્તુ મારી
 મનોવૃત્તિઓ મને મથી નાખતી હતી. અન્તરમાં તુમુલ્લ યુદ્ધ
 ચાલતું હતું. એના ઊંડાણમાં ધરતીકપ થતો હતો, જ્વાળા-
 મુખીઓ સળગતા હતા અને ભયકર ગિરિશિખરે ગજગતાં
 હતા. જગત્ત્રી હિંસ પશુની પેઠે નિઃશસ્ત્ર આમ તેમ હું
 આથડતો હતો અને ઘોર હિંસાના સ્વાર્થમય જીવનમાં ફૂળ્યો
 હતો. કોઈ વાર ઉકળાટમાં આવી છાતીફાટ રુદન કરતો
 પગતુ માગ હૈયામાં બળતી આગનું કારણ કળી શકતો નહિ.
 આવી અધમ અને અમદાય અવસ્થામાં જીવનનાં કેટલાંયે
 વર્ષો મેં પીતાવ્યાં. આખરે એક સત્પુરુષનો સમાગમ થયો.
 એ મદાનુભાવે મારી આંખમાં અમૃતાંજન આંજ્યું, મારા
 હૃદયમાં ગમાયન મીઠ્યું, મારી શુદ્ધિમાં તેજ પૂર્યું અને
 માગ અન્તરમાં પ્રજ્જ્વળતો દાવાનંત્ર યોગ્યો. જતાં જતાં
 માગ આત્માની પરમ શાન્તિ અર્થે તારી અનન્ય સાધના
 કરવાનું એ કહી ગયા.

એ મહાયુર મીઠાવ્યા પછી તુરંત જ તારી સાધના

મેં આરબી અને મારા જીવનની વસન્ત ઋતુ બેડી. મારા જીવનવૃક્ષના મૂળમાં પ્રેમરસ સીંચાતો હતો ધીમે ધીમે એ વૃક્ષની ડાળીઓ પહોં અને પહોવામાં એ આનન્દ-સુધારસ પ્રસરતો ગયો અને મારું જીવન એક નવકુસુમિત-વૃક્ષ બની રહ્યું. નવજીવનના નિર્માણકાલ દરમિયાન જીવનની અનન્ત વિવિધતામાં હું તને શોધતો હતો.

પરંતુ મારા અન્તરની ઊંડી ગુહાના એકદેશમાં ભરાઈ રહેલી હિંસા કાઈ કાઈ વાર નિશાચર ચોરની પેઠે નિઃશબ્દ પગલે હૃદયપટ ઉપર મંચરતી અને તારી સાધનામાં વિધ્ન કરતી. હું તતકાલ સાવધાન થતો, તારું પુણ્ય સ્મરણ કરતો અને એ ધોર અન્ધકારનું અવગુંડન આપોઆપ એસરી જતું.

જેમ જેમ મારી વિષમ વૃત્તિઓને હું મમતોલ કરતો ગયો તેમ તેમ મારું આન્તર યુદ્ધ સમતુ ગયું. પરંતુ આ વિશ્વનું વિરાટ દુઃખ મારા મર્મસ્થાનને ચીરી નાંખતું હતું. મારાં જૂનાં દુઃખોની ભસ્મ ઉપર નવાં દુઃખોની નવાળાઓ સળગતી માંડી. મારું હૃદય ઝેરી ખાણોની વેદનાથી વીંધાતું હતું અને ધોર નરકની યાતના અનુભવતું હતું. મારા અન્તરની ગહનતમ ગુહાના રુદ્ધ દારને ભયંકર અન્ધકાર આવરતો હતો અને પ્રજ્વળ પવનના મપાટાઓ અથડાતા હતા. કેટલાયે મહાપ્રશ્નો એ દાર ખખડાવતા ઉભા હતાઃ શું મમસ્ત વિશ્વ રુધિરથી ખરડાયેલું છે ? માનવહૃદયની ઉત્તતતાનો સર્વત્ર દુષ્કાળ છે ? શું મનુષ્યના હૃદયમાં ધોર

નિમિત્ત અને રુધિરની પિપામા જ ભરેલાં છે ? એક ખીજને ફાડી ખાવાની હિંસ્રવૃત્તિ જ ચોતરફ પ્રવર્તમાન છે ? શું મનુષ્ય કરતાં જડ પદાર્થનું મૂલ્ય અધિક ગણાય ? ગુણ કરતાં ગંધ્યા અને કદની કિંમત વિશેષ અંકાય ? જીવન કરતાં મૃત્યુ અધિક મૂલ્યવાન લેખાય ? આ દારુણ દુઃખનો પ્રતિકાર શો ? ”

કલ્પનાનયન સમક્ષ આન્તર શુદ્ધાતું દ્વાર ખોલી એક પછી એક પ્રતિમાઓ ખરી થતી હોય એને જહાવરાની પેઠે ફાડી આંખે નિહાળીને—

‘દેવિ ! દેવિ ! દસ્યુદ્ધના દાવામિએ સજગાવેલી ભયાનક ચિતાઓમાં આર્યકુલને ભસ્મ થતું હું જોઈ રહ્યો છું; પ્રાચીન ઋષિવરોએ પ્રાણુધનથી પોપીને ઉછરેલી આર્યભાવનાઓને ઉચ્છેદ થતો હું નિહાળુ છું; આર્યમંસ્કૃતિના પ્રભવસ્થાન તપોવનને મહાસઘા વિશીર્ણુ થતું હું નિરખુ છું; અને આર્યોના ધર્મ ગૃહ રાજ્ય અને મમાજના ચૂરેચૂરા થતાં મારી નગર સમક્ષ અવલોકુ છું. અરે ! અરે ! આર્યોની યજ્ઞવેદીઓને નિર્દોષ પશુઓ અને તપસ્વીઓના રુધિરથી નીતરતી નિહાળીને મારી આંખે અંધારાં આવે છે, મસ્તક ભમી જાય છે અને શ્વામ રુધાવા માંડે છે.

ચોડીવાર અટકીને મહાકષ્ટે દીર્ઘનિઃશ્વાસ નાખીને.

✓ “ પરંતુ આર્યજીવનની મુન્દરતા ક્યાં ગઈ ? આર્યોના આન્તર દયહો અને નિગ્મકારથી જીવન કેવું અકારુ અને દૂષું બન્યું છે ? કાર્ત્તવીર્યને અંદારી એકવીમ વાર નહતી

પૃથ્વી કરનાર પરશુરામની રુધિર પિપાસા હજી તૃપ્ત થઈ નથી ! વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રનાં ઘેર યુદ્ધો હજી અંપૂર્ણ સમ્યાં નથી ! ધ્રાહ્યલો પામેથી કામધેનુના અપહરણ સિવાય ક્ષત્રિયોએ હજી કોઈ વરિષ્ઠ આદરો સ્થાપ્યો નથી ! દરધનુ ભગ કરે એવો ક્ષાત્રવીર ક્યાં ? જનમેજયના સર્પમયની વિનાશક ભાવનાને મ્યાને માનવકુલના મંકલનની મદા ભાવનાનો પ્રવર્તક મહાપુરુષ ક્યાં ? દમ્યુ હુતાગન સમાવી એ વિગ્નતિનો આર્યકુલમાં અંગીકાર કરી એને સહોદર સમાન ગણનાર આર્યવીર ક્યાં ? મરંત્ર દષ્ટિગોચર થતી અરાજકતા અને અવ્યવસ્થાના અ-ધકારમાંથી પ્રકાશ લાવનાર પુરુષોત્તમ ક્યાં ? ”

હાજીવાર અટકાવે

“દેવિ ! દેવિ ! તારી કૃપા દોષ તો આ દુઃખી જગતને અધમ દામત્વમાંથી હું ઊગારું. હું જાતે નવમર્ગન કરી શકું ? આ કુત્તિન જગતનાં ભયંકર મંકલોને લક્ષ્મી વિગારી એની ભગ્ન ઊપર હું નવું વિશ્વ રચી શકું ? આયેનાની વિશાળ ભાવના સજીવન કરી શકું ? આર્ય અને દમ્યુ / સંસ્કૃતિઓને એક મહામંતૃતિમાં ગુથી શકું ? અખિલ જગતને આદર્શરૂપ થાય એની જીવનની સુન્દરતા, મધુરતા અને પવિત્રતાની એક મનોહર મૂર્તિ ધડી શકું ? પ્રેમ અને મૈત્રીની સાશ્વત પ્રતિમાઓ નિર્મા શકું ? માનવજીવનને મનોહર પુષ્પવાટિકા મમાન બનાવી ખીલવી શકું ?

પરંતુ એ નવમર્ગનની શક્તિ ક્યાં ? વસ્તુસ્થિતિ અવગોચરની શુદ્ધ અનામક્તિ ક્યાં ? જીવનને જોતું છે તેવું

બેધડક સ્વીકારવાનું સામર્થ્ય ક્યાં ? સૌન્દર્ય અને દુઃખ-
ઉભય-પ્રત્યે સમદષ્ટિ ક્યાં ? દુઃખ અને શોકમાં વસેલી
સુંદરતાનું નિર્ભય દર્શન ક્યાં ? વસ્તુમાત્રમાં સૌન્દર્ય
નિહાળી મલ્લ સાક્ષાત્કારની મહાશક્તિ ક્યાં ? ”

ઋષિવરની નિરાશાની છાયા ચન્દ્રિકાના તેજમહાસાગરમાં
ઘોળી જાય છે. તત્કાલ વદન ઉપર પ્રસન્નતા છવાઈ રહે છે.
ઉત્સાહમાં આવી ઋષિ હચ્ચારે છે :

“ દેવિ ! તારા દર્શનથી આજ મારામાં અદ્ભુત શક્તિ
ઊભરાતી હોય એમ અનુભવું છું. મહાદેવિ ! કોઈ અભિનવ
જગત્ મને દેખાડ; કોઈ નવીન સૂર મને શીખવ. અનન્ત
આકાશની શાન્ત ભવ્યતામાં અગણિત જ્યોતિર્ધરો ઝગઝગ
છે. તારી અલૌકિક પાંખો ઉપર બેસાડીને કોઈ અચાત
તારાની રૂપેરી જ્યોતિના રમણીય પ્રદેશમાં મને લઈ જ.
એ જ્યોતિર્લોકને તારી મધુરી વીણાના અપૂર્વ સૂરો હ
સંભળાવીશ, અને એ દીપ્તિમય દેશમાં આનન્દ અને કલ્યાણનો
મહાપ્રાણ પૂરીશ. મારુ એ મહાસંગીત આ મર્ત્યલોકની
વિરૂપતા મટાડી એને સર્વાંગસુંદર જીવન જીવવા પ્રેરશે.
મારુ કાવ્યમય જગત્ આ સ્થૂલ જગતનો આદર્શ બનશે. ”

ક

મુનિવરના મનોહર સ્વપ્નના છેલ્લા શબ્દોનો પડઘો
ગિરિકન્દરોએ ઝીલ્યો. સાથે સાથે ગિરિરાજગુહામાંથી
સિંહગર્જના સંભળાઈ. મહર્ષિ આનન્દસમાધિમાંથી જાગી

ઊઠ્યા અને પ્રાતઃસન્ધ્યાનો સમય સમીપ આવ્યો. એમ વિચારી સવિતાદેવને અર્ધ આપવા શીતલ સુગન્ધિત વનરાજિમાં થઈને ગિરિશૃંગ ઉપર ચઢ્યા. ગિરિશિખર ઉપરની એક ભેખડ ઉપર જિલા રહી આસપાસનાં દર્યો ઉપર મુનિવરે દષ્ટિ ફેરવવા માંડી. પ્રથમ દષ્ટિ ગંગાના પ્રસન્ન પ્રવાહની સંનિધિમાં વહેતા તમસાના પાતળા પથ્થુ જિજ્ઞાસુ દૂધ જેવા શાન્ત અને રમ્ય પ્રવાહ ઉપર પડી અને ત્યાંથી સરિતાના રેતાળ કિનારા ઉપર સૂતેલી સનાતનતાની સૌન્દર્યરેખા જેવી હંસમિથુનની લાંબી હારની હાર ઉપર નજર ઠરી. ત્યાંથી તપોવનની મધ્યમા આવેલા એક નિર્સર્ગરમણિય સરોવરના મન્દમન્દ ધ્વજકતા સુકુમાર દ્વિયા ઉપર મુનિવરે મીટ માંડી. ચન્દ્રિકાનુ શાન્ત અને મધુર તેજ સરોવરની સપાટી ઉપર ચમકતું હતુ અને તરલ તરંગો ઉપર સ્વચ્છન્દ ડોલતા એક મહાપદ્મના અન્તર્ભાગને ચન્દ્રમાનું પ્રદીપ્ત પ્રતિબિમ્બ જિજ્ઞાસુ હતું એને એકીટશે એ અવલોકી રહ્યા. ત્યાંથી સરોવરનાં કાંઠા ઉપર જિભેલાં કુસુમિતપૃષ્ઠો નીચે વિસ્તરેલી લીલોતરી ઉપર શોભતી પુષ્પની શીતલ સુકોમલ શમ્યાઓ ઋષિવરે નિરખવા માંડી. આ સુમધુર દૃશ્ય ઉપરથી નયન ફેરવી સરોવરની ચોતરફ પથરાએલી પર્ણકુટિઓનાં આંગણાંમાં સૂતેલાં મીઠાં મનોહર સ્વપ્નોમાં મન્દ મન્દ હાસ્ય કરતાં કોઈ કોઈ મુનિ બાલકો ઉપર નજર માંડી અને ત્યાંથી યજ્ઞકુંડની આસપાસ નિદ્રાધીન થયેલાં ધૂલિધૂસર હરિશોનાં ધવલ મધુર વદન ઉપર દષ્ટિ ઠરાવી. વેદીની મધ્યમાં નિરંતર

પ્રજાળતી આર્યતાની ઉજ્જવળ લાવના સમી અગ્નિજ્યોતને
 ઢાપનાનેત્રથી નિરખી ઋષિનર ક્ષણુનાર ધ્યાનમાં ડુબ્યા

ક્ર

રાત્રિએ પોતાની રમ્ય અને ભવ્ય લીલા ધીમે ધીમે
 સકેલવા માડી મહર્ષિએ સમાહિત બની પૂર્વ તરફ સ્થિર
 દષ્ટિ કરી અને સવિતાના વરેણ ભર્ગની આગાધના એક-
 ચિત્તે આરબી

માનવતાની મહાભાવના

દુરમિયાન સૂર્યદેવના મન્કાર અર્થે ઉભવ સોકની
 મદાગતી ઉપાએ ભવ્ય તૈયારીઓ કરવા માંડી. દાખુવારમાં
 પૂર્વાકારામાં નીલમણિની મેઘમાળાથી નિર્મોલુ એક વિશાલ
 રજતમરોવર ઉપમી આબ્યું. એની મધ્યમાં વિગજતા
 સુવર્ણના ઉતુંગ ખડકે ઉપર જ્વલિત રંગનું મુગોનિન
 મિદામન રચાયું. મવવાનિયની મન્દ મન્દ લલરીઓએ
 આકાશ અને પૃથ્વીના ગતમાર્ગોનું, મંમાર્જન કર્યું. જાદુગનાં
 ગ્લખિન્દુઓએ રમ્યગીતન લલ્લ હાંટ્યું. વનરજોએ પુષ્પ-
 ગગિઓ પાથર્યાં. કસુંબન રમ્મતો માણુ પદેગી માનવતાના
 મનોહર ભાવિની ઉન્નત્ય મૌખાન્દેષા જેવી સારવ્યમર્તિ
 ઉપાએ સુમગજ રંગોળી પૂરી. મુનિપાત્ર પક્ષીઓએ મધુર
 કો પ્રશન્નિઓ ગાઈ. ગની પગુઓએ હડી પોકારી. વિશાલ
 પત્રલાં ભગતા પ્રતાપી સૂર્યદેવ પદાર્થ અને ઉજન મિદામન
 ઉપર ચડી વિશ્વનાથને નેત્રથી વિશ્વને નિદાગવા લાગ્યા.

અખિલ વિશ્વનો અન્ધકાર ફેડતા એનાં સુકુમાર ફિરોજીએ વાદ્મીકિતાં નેત્રકમલ ઉઘાડ્યા. મુનિવરે આર્યોના ઇષ્ટદેવને ગાયત્રીનો અર્ધ આપી અભિવન્દન કર્યું.

સૂર્યના મનોહર તેજની શાન્ત મમૃદ્ધિ નિહાળતાં જ એના પરમપદમાંથી જળે મધુર મંગીત વાદ્મીકિતા શ્રુતિ-પદમાં મેલળાયું. આકાશમાં એકમાત્રી હજારો વીજળીઓ ચમકવા માંડી. ચક્રિતનયને મુનિવર નભોમંડલ નિરખી રહ્યા. તેજના ઝળહળતા અંધારમાંથી એક સોનેરી વાદળી ઉપર બેસીને વીણા વગાડતાં જાનીલકત નારદ પૃથ્વી ઉપર ધીમેધીમે ઊતરતા હતા. પગવારમાં એ વાદ્મીકિ મમલ આવીને ઊભા રહ્યા.

આ અદ્ભુત દશ્ય નિરખીને વાદ્મીકિ થોડીવાર અવાક બન્યા. નેત્રમાંથી આનન્દનાં અશ્રુપૂર વહેવા માંડ્યાં. ગદ્ગદ કંઠે તુટેલી વાણીમાં એ બોલી બેઠ્યા:

“ ગુરુ દે...વ ! આ...પ ! આજ...કેટલાં...વર્ષે ? ”

વાદ્મીકિએ નારદને પ્રશ્નિષાત કર્યા અને પ્રેમથી ચરણ પકડી નયન જળથી ભીંજવ્યાં.

શિષ્યને જે હાથે બેઠકડી ગુરુએ ગાઢ આલિંગન આપ્યું અને નજીકના એક શિલાખડ ઉપર બેગી વાદ્મીકિને પાસે બેસાડી ભક્તવર બોલ્યા:

“ વત્સ ! કાલમહાસાગરના અનન્ત વહેણમાં સ્વૈર-વિહાર કરતાં, સ્વચ્છન્દ વિશ્વસતી સૌન્દર્યદેવીએ તને દિવ્ય-

દર્શન દીધું એ એના સ્વમુખે માંલણી હું સત્વર તારી સમક્ષ આવ્યો છું. તાત ! સૌન્દર્યદેવીના આશીર્વાદનો તું પાત્ર થયો. તારી નવમર્જનની મહાભાવના અવસ્થ મિદ્ધ થશે.”

વાદમીઠિ:

“ ભગવન ! એ સર્વ આપની કૃપાનું જ ફળ છે. આપે મને અન્ધતમમમાથી ઉગાર્યો. આપે આપેલી સંજ્ઞવનીથી મારામાં અભિનવ જીવન પ્રકટયું, મારું આન્તર યુદ્ધ શમ્યું અને મારામાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા ઉદય પામી. આપના આદેશ અનુસાર, સૌન્દર્યદેવીની ચિરકાલ મેં ઉપાસના કરી. એણે મધ રાત્રે મારા સામુ જોયું. બોમસરોવરમાં પળવાર એની પ્રસન્ન છવિ પ્રત્યક્ષ થઈ. એની અનન્તલીલા મેં અનન્યદષ્ટિએ નિરખી. મારું હૃદયપદ્મ ઉઘાડી બીજ જ ક્ષણે એ અદર્શન પામી. ગુરુદેવ ! સૌન્દર્યદેવીએ જીવનની અખંડતાનું મને દર્શન કરાવ્યું. સૌન્દર્યદર્શન દ્વારા જ સત્યબ્રાહ્માત્કાર થઈ શકે એ પરમ સત્યની દૃઢ પ્રતીતિ એણે મને કરાવી.

પરંતુ ભગવન ! મારા ચિત્તની વ્યાકુલતા દજી શાન્ત થતી નથી. આ જગતનું રાક્ષસી દુઃખ મારાં હૃદયમર્મને ચારી નાંખે છે. એ ભયાનક દુઃખનો પ્રતિકાર કરવાની જાડી અભિલાષા અન્તરમાં જન્મી છે. ગુરુદેવ ! નવમર્જનની તીમ મનોભાવના શી રીતે મિદ્ધ કરું ? વાસ્તવિક જગત્ એટલું કટૂનું બન્યું છે કે શાન્તિ અને સ્વાસ્થ્યનું મુન્દર ચિત્ર શી રીતે દોરું ? ભાવનાના જગતને યથાર્થનાનું જગત્ શૂન્યની ગર્જનાથી વધાવે છે ત્યાં ઉભયનો મંવાદ શી રીતે સાધું ? ભુદ્ધિની અવગણના અને આત્માની ભુગુપ્તિ થઈ

રહી છે ત્યાં ભાવનાઓ શી રીતે લાગે ? સમકાલીન અને સર્વકાલીન તત્ત્વોના મમન્વયનો કાયડો ઝઘ રીતે ઉઠેલું ? ભગવન ! આપ આત્માના દર્દના મહાવૈદ્ય છે ગુરુદેવ ! કાઈ ઔષધ આપો ગમે તેવું ઝડું હશે તોપણ અમૃત ગણી હું આગેગીરા ”

નારદ :

“ વત્સ ! તને ઉપકારક થવા હું સદૈવ ઉત્સુક છું તારા જોવો સાધુપુરુષ કોની અનુકરણનો પાત્ર ન થાય ? તાત ! નિશ્ચિન્ત રહે તારા હૃદયની કામલતા એજ તારી મહત્તા છે તારા આત્માનો પ્રતિક્ષણ અસાધારણ વિગ્રાસ થતો જાય છે એ હું આનન્દ અને અતોપથી જોઈ રહ્યો છું તારી નિર્મલ અને નિસ્વાર્થ દષ્ટિ તને સત્ય અને સૌન્દર્યની સમીપ ત્વરાથી લાઈ જાય છે ”

વાહ્મીકિ :

“ પરંતુ ભગવન ! હું ખ શોક નૈરાશ્ય અને મૃત્યુની ભયાનકતામાં સૌન્દર્યદેવી પ્રત્યે પરમનિષ્ઠા રાખવાનું રહસ્ય હજી હાથ નથી વાગ્યું આની દૃઢ ભક્તિ વિના માનવ-હૃદયની ભાનનાઓ આકાશાઓ, વેદનાઓ, અને કલહોના ગીતો સમાહિતચિત્તે શી રીતે ગાઉં ? ગુરુદેવ ! અન્તરના અન્ધકારમય ખડોને જીગળો ”

નારદ :

“ વત્સ ! હું ખ શોક અને મૃત્યુ એ જ્ઞાસર્જકના સનાતન વિષય છે એની સ્વાભાવિકતા તારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ સ્વીકારી

છે. એના તીવ્ર મંવેદનથી વિશ્વના વિરોધની ઊંડી અમજાણુ તારામાં અદ્ભુતરીતે ગોડતી જાય છે. મુખ્ય અને દુઃખ-ઉભય-ને જીવનની સત્ય હકીકત તરીકે તું શાન્તિથી અનુસૂચીતો જાય છે. જીવનને જેવું છે તેવું સમતાથી સ્વીકારવાની મહાશક્તિ તારામાં અધિકાધિક ખીલતી જાય છે તાત ! તારા જીવનવૃક્ષનાં અનેક ફળો પાકી ગયાં છે નિકટના ભવિષ્યમાં જ ઉત્તમ ફાલ ઊતરશે. ”

વાદમીડિ :

“ ભગવન ! પણ ક્યાનો મહાન આદર્શ માનવતાની મહાભાવના વિના શીરીતે સિદ્ધ થશે ? વર્તમાન જગતને કલ્યાણ અને શાન્તિના માર્ગે દોરે એવી માનવતાની મહા-મૂર્તિની માગે ઝંખના છે. ગુરુદેવ ! આપ ત્રિકાલજ્ઞ છો, પુરાતન કથાઓની અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિ છો, સોન્દર્યદેવીના સમાનધર્મી છો, જ્ઞાન અને ભક્તિનો, મલ્લ અને મૌન્દર્યનો, વિરલ મુલ્ય મયોગ છો. અનન્તના પરમધામ મુખી આપની અકુટિત ગતિ છે. ગુરુદેવ ! કાલમહોદધિના કોઈ અગ્રાત પ્રવાહમાંથી મહાગુણનિધાન એક પુરુષોત્તમની મનોહર મૂર્તિ પ્રકટ કરો. જૂતમાત્રના શરણ કોઈ સૌમ્ય શીતલ દીન-વત્સલ નરચન્દ્રની કથાનું યશોગાન કરો. ભગવન ! આ દુઃખી જગતને મનુષ્યત્વનો કોઈ મહાન આદર્શ પાડવો. ”

તતકાલ નારદે સ્વરશ્રવણની ઉપાસના શરુ કરી. સમગ્રલક્ષ્મીથી વિભૂષિત આર્યવીર રામની જાળવણ્યમાન સ્મૃતિ દષ્ટિ મમક્ષ ખડી થઈ. રામચન્દ્રની રમણીય લોક-કથાને, કલ્પનાના લબ્ધ રંગે રંગીને, વીણાના અદ્ભુત વાદન સાથે વાદમીકિના અન્તરમાં નારદે ઊતારવા માંડી. ધીર ગન્ધાર ઉદાત્ત સ્વરે નારદે એ મનોરંજક ગાથા ગાવા માંડી અને એ મંસ્કૃત વાણીના શ્રુતિમનોહર શબ્દોનો ધ્વનિ વાદમીકિના હૃદયમાં પ્રતિધોષ સર્જતો ગયો.

ગાન શરુ થયું:

દક્ષાકુવશામ્ભવો રામો નામ જનૈઃ શ્રુતઃ ।

“મહાપુરુષના અવતાર અર્થે રાજર્ષિ દક્ષવાકુના પ્રતાપી રાજવંશની કેવી જાણ્ય તૈયારી । કેવો કુવંકમાગત મહાન યશ-વિસ્તાર । આવા રમણીય અને વ્યવસ્થિત કુલોદ્યાનમાં જ માનવ-જાતિના મનોહર પુખ્તો પૂર્ણતાએ ખીલી શકે.”

ગાન આગળ ચાલ્યું:

બુદ્ધિમાન્ નીતિમાન્ યાગ્મી ધીમાન્ શત્રુનિવર્હણઃ ।

“મરુદેવ । એજ-એજ-એ મહાનુભાવના લક્ષણો. જ્યાં બુદ્ધિ પ્રત્યે વર્ધત તિરસ્કાર, નીતિ પ્રત્યે પરમ નિર્વેદ અને વાણીની વિસ્મયકારક શક્તિ વિષે અપ્રદ્ધા પ્રવર્તે છે, ત્યાં બુદ્ધિ નીતિ અને વાણીને ત્રિવેણીસંગમ એ સૌન્દર્યલક્ષ્મીથી વિભૂષિત નર-ચન્દ્રમાં યાય ત્યારે જ એ સમયમૂર્તિ મહાવીર થઈ શકે. અનાર્થતાની ધુરા અમર્યાદ જીરમ કરતી હોય ત્યારે સંસ્કારિતાના શત્રુઓ સામે અવશ્ય શુદ્ધ કરતું જોઈએ. આવા સંકટ સમયે

મૌન સેવી નિષ્કિંચ રહેનાર મનુષ્ય માનવતાના મહાકાર્યનો દ્રોહ કરે છે”

રામના હૃદયરજક ગુણોત્તુ ગાન આગળ આપ્યું

‘રક્ષિતા જીવલોકસ્ય સ્વજનસ્ય ચ રક્ષિતા ।’

‘ભગવન્ ! માર્થ ગાયુ મારા અન્તરની અવ્યક્ત ભાવનાને શબ્દોના રૂપ અને અર્થદ્વારા આપે વ્યક્ત કરી ખરેખર ! સ્વ’ અને ‘પરનો સ્વર્ગ’ના સમન્વય કરનાર મમસ્ત છવનોડનો સરક્ષ મહાપુરુષ એ જ વર્તમાન જગતનો આદર્શ હોઈ શકે”

ગીતનું ગૌરવ વધના માડ્યું

સમુદ્ર ઇવ ગામ્ભીર્યં ધૈર્યેણ દ્વિમવાનિય ।
વિષ્ણુના સદૃશો ધૌર્યે સોમવત્ પ્રિયદર્શન ।
કાલાગ્નિ સદૃશ ક્રોધે ક્ષમયા પૃથિવોત્તમ ॥’

‘વિશાલ અને અગાધ નીરથી ભરેલા મહાસાગર જેવો ગહનગભીર અને અનન્તઆન્તરસમૃદ્ધિથી સપન્ન હિમાચલ જેવો સ્વસ્થ અડગ અને અચળ ઇન્દ્રધીએ અધિક પ્રતાપી એવા ‘ઉરુક્રમ’ વિષ્ણુ સમાન વીર્યવાન, સુધારયન્દિ સોમ સમાન સૌમ્યસુન્દર

એ સૌમ્યશીતલ સોમ સમાન મહાવીર કાલાગ્નિના ક્રોધ જેવો રૌદ્રરૂપ બને છે પરંતુ માનવજાતિની મહાભાવનાઓ અર્થે —સ્વાત ત્ર્ય, માનવતા, બુદ્ધિ અને ન્યાયને અર્થે—એ મહા યુદ્ધો ખેરે છ રાજ્યચોક્ષને માટે કે અગત સત્તાની દુષ્ટ તૃષ્ણાને અર્થે કદાપિ નહિ

એ ક્રોધકરાલ નરવીર ક્ષમાશીતલ છે જ.”

તત્કાલ વીણાના સુર બદલાયા. કથાપુરુષ રામની પ્રિયતમા જનકેનન્દિની સીતાની સ્નેહથી નીતરતી માધુર્યની મનોહરમૂર્તિ નારદે વાહ્મીકિ સમક્ષ ખડી કરી:

‘સર્વલક્ષણસંપન્ના નારોણામુત્તમા યધૂઃ ।’

“શુકદેવ ! એજ માગલ્યમૂર્તિ ! સ્ત્રીસમસ્તના સૌભાગ્યની સર્વોત્તમ પ્રતિમા ।”

એટલામાં ભક્તારાજની વીણામાંથી આર્દ્ર અને ઠરણુ ગાન ઝરવા માંડ્યું. નયનમાં નીર ઊભરાયાં. નારદે ‘ચરચરતે સ્વરે ગાયું:

‘શુદ્ધમાસાદ્ય ધર્માત્મા નિષાદાધિપતિ પ્રિયમ્ ।’

“દયાસાગર ભગવન્ ! આપનું પરમ કારુણ્ય હું કળી શકું છું. નિષાદપતિ શુદ્ધને પ્રિયસખા બલુનાર એ આર્યવીર રામના હૃદયની કોમલતા અને હૃદયતા આપના મહાન હૃદયને હલાવે છે જ અને મારા અન્તરના જિહ્વાલુમાં કોઈ જિહ્વા સંસ્કારના ખીજ ફાળે છે.”

રામવનવાસની ગાથા આગળ ચાલી:

‘ઋષીણામગ્નિકલ્પાનાં દષ્ટકારણ્યવાસિનામ્ ।’

ચિત્રકૂટ પટાવી દણ્ડકારણ્યમાં વિચરતાં રામ લક્ષ્મણ સીતાનો સત્કાર કરતી આર્યસંસ્કૃતિના આદ્યપ્રચારકો

શરભગ, સુતીક્ષ્ણ અને અગસ્ત્યની મંસ્કારમૂર્તિઓ વાદ્મીકિના કલ્પનાનેત્ર સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થઈ. અનાર્થતા સામે આમરણાન્ત ઝંઝૂમતા અનેક તપસ્વીઓની અગ્નિસમાન ઓજસ્વી અને નિર્મલ પ્રતિમાઓ નિહાળી લોટહલ્દયમાં વિરાજતી આર્પતાની સુંદર ભાવનાને મુનિવરે કૃતજ્ઞતાથી શિર નમાવ્યું.

ગાન વેગથી આગળ વધતું હતું:

સીતાહરણ, જટાયુવધ અને રાજરીની રામભક્તિએ વાદ્મીકિના હૃદયદેશમાં શાશ્વતસ્થાન લીધું.

હનૂમાન અને સુગ્રીવ સાથે બાંધેલી પ્રીતિમાં વાદ્મીકિએ એ મહાપુરુષમાં વિજ્ઞતીય વીરો સાથે મૈત્રી બાધવાની નિસર્ગસિદ્ધ શક્તિ નિહાળી.

રાવણને સંહારી વિભીષણના રાજ્યાલિપેડમાં મંસ્કૃતિ-મમન્વયના કોયડાના ઉકેલની ઝાંખી એ યુગદ્રષ્ટા મુનિવરે કરી.

સીતાની હુતાશનશુદ્ધિ સમાપ્ત થયે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી નન્દિઆમમાં હારતને બેટી એને સાથે લઈ રામ અયોધ્યા આવી એ મર્વ કથા ગાઈ નારદે સમાપન કર્યું:

‘રામઃ સીતા મનુગ્રાપ્ય રાજ્યં પુનરવાસવાન્ ।’

ક્ર

ગાન બંધ પડ્યું. તન્ત્રીના સંગોહક સૂર મૂક બન્યા. નેત્ર સન્મુખ નવીન જગત્ મુનિવર નિરખી રહ્યા. નારદે

શિષ્યને આશીર્વાદ આપી ચઢતા સૂર્યના તેજસ્વી કિરણ
ઉપર બેસી અપાર આકાશને ભેદી પિતામહના બ્રહ્મલોક
તરફ ગતિ કરી

આ અપૌકિક દર્શન અને શ્રવણથી વાલ્મીકિ ઊંડા
આશ્ચર્યમાં લીન થયા. થોડીવારમાં સ્વસ્થ બની ધીમે ધીમે
ગિરિશૃંગ ઉપરથી નીચે જતર્યા અને આશ્રમની યજ્ઞશાલામાં
એકત્ર થએલ શિષ્યવૃન્દની મધ્યમાં, તારાઓની મધ્યમાં
ચન્દ્રમમાન, શોભી રહ્યા.

કૌન્યવધ

૨[મયન્દ્રની રમણીય ગીતાનુ મનોરજક ગાન વામ્બીકિના હૃદયદેશમાં પ્રતિક્ષણ ચાલતું હતું. નારદના નાદબ્રહ્માનું અનુરણન અન્તરના ખડેખડમાં ઊછળતું હતું પ્રત્યેક શ્વાસોચ્છવાસે માનવતાની મહાભાવના મૂર્તિમન્ત થતી હતી.

ક્ર

ઋષિવરે અનેક રાત્રિ અને દિવસ પરમ વિશ્રાન્તિ અને શાન્તિમાં વ્યતીત કરવા માંડ્યા આ વિશ્રાન્તિ એ અદૃષ્ટ ગતિ હતી અને દેખીતી શાન્તિ એ મૂક અને અવિરત કાર્યનિષ્ઠા હતી. આર્યાવર્તના લવ્ય જૂતકાલમાં વિરાજતી અગણિત પ્રતિમાઓ મૂર્તસ્વરૂપ ધારણ કરવા અર્થે મુનિ-વરના આન્તરનયન સમક્ષ ટોળે વળી જભી હતી. લોક-કલ્યાણ અને અભ્યુદયના મહાન આદર્શો મહર્ષિની મનો-

ભૂમિમાં પ્રકટ થઈ વર્તમાનમાં અવતરવા તત્પર બન્યા હતા. આત્માની સુન્દરતા સાથે સાચુ આમર્થ્ય સંયોજવાના મહાકાર્યમાં મુનિવર વ્યાપૃત હતા. જગતના દુઃખનો સમસ્ત ભાર એ મહાત્માના મસ્તક ઉપર તોળાઈ રહ્યો હતો. જગતને સુખી કરવા એ સમગ્ર આત્માથી ઉત્ક્રાંત બન્યા હતા.

ક

એક મધ્યાહને મહર્ષિ પર્ણકુટિમાં એકલા બેઠા હતા. મુખ્ય અન્તેવાસી ભરદ્વાજે મધ્યાહ્નસ્નાનના સમયનું મુનિવરને સ્મરણ કરાવ્યું. વિચારસમાધિમાંથી જાગી તમસાના તીર તરફ ભરદ્વાજ સાથે ઋષિએ પ્રયાણ કર્યું.

કાવ્યનું સનાતન પ્રભવસ્થાન પ્રકૃતિ આજ અસાધારણ ઉલ્લાસમાં શોભતી હતી. તમસાના એકાન્ત શાન્ત રમ્ય કાંઠા ઉપર મધ્યાહ્નનો સૂર્ય પ્રકાશતો હતો. સરિતાના રેતાળ પટની એક બાજુએ સઘન વૃક્ષોથી સુશોભિત વિશાલ વનરાજિ વિસ્તરી હતી. જાંડી અને ધટાદાર હરિમાળી ડુંગેમાં સૂર્યકિરણોની રમણીય આકૃતિઓ પ્રતિબિમ્બિત થતી હતી. ગુરુ અને શિષ્ય પ્રકૃતિનાં મનોહર દ્રશ્યો નિહાળતાં આગળ ચાલતા હતા.

થોડેક દૂર નદીકાંઠે પહોંચી વાલ્મીકીએ મૌન છોડ્યું :

“વત્સ ! આ પકરહિત સ્થાનમાં નિર્મલ જલ વહે છે. અહિંયા જ અટકીએ.”

મુનિવરે તમમાના સ્વચ્છમુન્દરજલમા અન્તરની ભાવનાનું પ્રતિબિમ્બ જોયું.

ભરદ્વાજને ઉદ્દેશીને મહર્ષિ બોલ્યા: “ તાત ! મત્પુરુષના હૃદય જેવા આ રમણીય અને પ્રમજ સલિલમાં સમસ્ત વાતાવરણની કેવી વિશદ અને મનોહર પ્રતિમાઓ પડી છે ! તું કીણી નજરે જો. ”

ભરદ્વાજ :

“ભગવન્ ! આપના પવિત્ર યગનુંજ એ પ્રતિબિમ્બ છે.”

વાલ્મીકિ :

“ વત્સ ! એ વશનો અધિકારી હજી હું થઈ શક્યો નથી. લે આ કલશ. મારું વસ્ત્ર આપ. આટલામાં ક્યાંઈક સ્નાન કરી લઉં. ”

ભરદ્વાજે કલશ હાથમાં લીધો અને ગુરુને વસ્ત્ર આપી મુકે જોભો રહ્યો.

મુનિવર ધીમેધીમે કાંઠે કાંઠે વિસ્તીર્ણ વનની મનોહરતા જોતાં જોતાં રહેજ આગળ વધ્યા.

એટલામાં આછી આછી વનમ્પતિથી વિભૂષિત એક વનરથલીમાં ઋષિવરે પ્રવેશ કર્યો. આ મંપાટ ન્હાની લીલીઝમ વનમૂળિમાં ચોનગ્દ ઉગાડ હતો અને સૂર્યના ઝળહળતા પ્રકાશમાં આમપામનો વનપ્રદેશ મનોરમ દીપ્તિથી દીપ્તો હતો. એક બાલટક્ષને અડેલીને મુનિવર જિભા ગળા અને દૂરદૂર સિતિજ ઉપર જોએવા ધૂમાડાના દમવા જેવા ઉત્તમ

પર્વતો પર્વત એજ સર્વગ્રાહી દષ્ટિ નાખી, આકાશના અગ્રેમર
જ્યોતિર્ધરને મંત્રોધીને અન્તર જોલવા માડ્યું -

“ ભગવન્ વિવસ્વન્ ! અખિલ વિશ્વને ઊગાળનાર
આદિત્યગજ ! તારી મંગલ પ્રભાનું પ્રતિદિન ધ્યાન કર્યા
છતાં તારું જીવનરહસ્ય યથાર્થ દર્શી થકાતું નથી. તેજ-
મહોદધે ! તારી મર્વશ્રેષ્ઠ તેજસ્વિતામાં તિમિરનું તું ક્યાં
મંત્રોપન કરે છે ! તારી શુભ જ્યોતિમાં ઝળહળતા આ
અગગિત પદાર્થોને રાત્રિના ધોર અન્ધકારમાં તું ક્યાં સંતાડે
છે ? કેટલાં ઉજ્જત ગિરિશૃંગો, જાડી સુવિશાલ ખીણો, ધોર
વેદનામાં રડતા સનાતન ઝરણાં, ગિરિકન્દરો, મહાન શુદ્ધાઓ,
ભયકર વિવરો, પ્રચક્ર ઘોષો, મનોહર પુષ્પો, રંગબેરંગી
પર્ણો, સુકોમલ લતાઓ, સુવિશાલ વૃક્ષો, અનન્ત ન્હાના
મહોટા જીવો - એ સર્વેને તું ક્યાં છૂપાવે છે ? તારા ઉદાર
અને મહાન હૃદયમાં તું કેટલી વિશાલ સામગ્રી સમાવે છે !
દેવ ! તારી જીવનકલા ખરેખર અગમ્ય છે ! ”

પળવાર અટકીને

“ પ્રભાકર ! સમસ્ત વિશ્વના અન્ધકારને તું ફેડે છે,
તથાપિ તારા દેહોપમાન વદન ઉપર શોકની શાશ્વત છાયા કેમ
દેખાય છે ? શું જગતનાં અસંખ્ય દુઃખો દેખીને તું સતેવ
દુઃખી રહે છે ? એ વિરાટ દુઃખોને લીધે જ તારા ઉર્જાવલ
પ્રકાશમાં જૃદ્ધ અન્ધકારને છૂપાવીને તું નિરતર દૂર્યા કરે
છે ? દયાસાગર ! પ્રકાશ અને અન્ધકાર, આનન્દ અને શોક
આદિ દ્વન્દ્વોનો તું ઉત્તમ અને અપ્રતિમ સ્વામી છે, એ

તારી ભવ્ય જીવનલીલાનું એક પરમ સત્ય આજ મારા
અનુભવમાં ગોઠ્યું. ■

ક્ર

સૂર્યદેવની સૂક્ષ્મ પ્રશસ્તિ યુનિવર ગાતા હતા ત્યાં
કુસુમિત વનસ્થલી ઉપર આછીધેરી તેજજાયા પડતી હતી.
પ્રકૃતિસમસ્ત આનન્દમહોત્સવ ઝળવતી હતી એક મદમત્ત
મધૂર લલિતકલા વિસ્તારી સહચરી સમીપ મનોહર નર્તન
કરતો હતો. વિકરાલ વનકેસરી ભયકર ફાળ ભરી સિંહનાદ
કરતો કરતો સિંહજી સમીપ દોડી જઈ નમ્રતાથી ત્રિવજનના
પાર્શ્વમાં લપાતો હતો. અનેકવિધ પક્ષીઓના કવકલનિનાદ
સર્વત્ર શ્રવણગોચર થતા હતા. એટલામાં મહર્ષિની દષ્ટિ
એક નવપલ્લવિત વિશાળ વૃક્ષ ઉપર પડી. એની પ્રકુલ
મ્હોરે વિકસેલી ડાળી ઉપર એક કૌન્ન્યમિથુન બેઠું
હતું. એકબીજાનો ક્ષણભર વિયોગ સહન કરવાને એ અશક્ત
હતું. વસન્તની ઊભરાતી રસસમૃદ્ધિમાં એ મદવિહ્વલ
બન્યું હતું. પળવાર એ પરસ્પર સુકોમલ ચમુપહાર કરતું
હતું અને પળવાર એ મળુલ સૂરે મધુર ગીતો ગાતું હતું.
આનન્દના ઉન્માદમાં આવેલું એ યુગલ, જોડા સુખમાં
દૂબ્યું હતું.

પ્રકૃતિને સ્નેહસુધારસમાં નિમગ્ન નિહાળી મહર્ષિ
પરમ હર્ષ અનુભવી રહ્યા.

ક્ર

એટલામાં આકાશમાં સ્થામ વાદળાં ઘેરાવા માંડ્યાં. પ્રચડ વૃક્ષોના ભયંકર ઓળાઓ ચોતરફ વિસ્તરવા માંડ્યાં. કાળી ખીલામણી ભયાનક આકૃતિવાળો એક નિપાદ વૃક્ષની સમીપમાં દેખાયો. એની મજગતી આંખોમાં પ્રલયકાલનો અમિ હતો; એની જૂકુટિમાં કૌંચની નિશ્ચલતા હતી; એના કાબેલા ઓઢમાં વિનાશની મુદ્રા હતી. જોતજોતામાં એ પાપાત્માએ કૌંચને શરયી વીધી નાંખ્યો. વિહગમ સહસા નીચે પડ્યો. એના સુકુમાર શરીરમાંથી રુધિર નીગળવા માંડ્યું. એની તામ્રવર્ણી ચાંચ ઠરડાઈ ગઈ, એની ડોક મરડાઈ ગઈ, એની આંખો થંભી ગઈ. ક્ષણવાર તદ્દી એ મૃત્યુ પામ્યો. પ્રિયતમને પળમાત્રમાં વિદેહ ચએલ જોઈ કૌંચીએ હૃદયભેદક દરણુ વિલાપ આદર્યો. વનજૂમિ સ્થામ અને નિસ્તેજ બની ગઈ. પ્રકાશમાં છૂપાએલો અન્ધકાર પ્રકટ થયો. આનન્દમાં અન્તર્હિત શોક તત્કાલ આવિર્ભાવ પામ્યો. જીવનમાં પ્રચ્છન્ન મૃત્યુએ નિઃશબ્દ પણ દઢ પગલે આવી અખિલ વાતાવરણનું આધિપત્ય સીધું.

સર્વત્ર કારુણ્ય વ્યાપી રહ્યું.

પક્ષીને પારધીના બાણથી વીધાતું નિહાળી વાત્સીકિના અંગેઅંગમાં તીક્ષ્ણ તીરો ભોંકાયાં. એના શરીરનું આખું માળખું અસહ્ય વેદનાથી ધૂજી ઉઠ્યું. એની પ્રત્યેક નાડી વીજળીના વેગથી ધબકવા માંડી. એના હૃદયમાં દારુણ દાહ પ્રકટ થયો. એનાં જટા અને કેશ એની થરથરતી ડોકની આસપાસ ઊડવા માંડ્યાં. એનાં હાથપગ ઠરડાઈ ગયાં. એની તેજસ્વી આંખો ખીલા જેવી નિશ્ચલ બની. એનું

મસ્તક નેરથી ધૂમવા લાગ્યું. મૃત્યુની અંતિમ ઘડિયો એણે ગણવા માંડી. એના ઝડપથી ચડકતા લમણા ઉપર સહસ્ર-સૂર્યની પ્રભા સ્ફુરી આવી. એના અંતરના ઊંડાણમાંથી કરુણ નાદ નીકળી ગયો:

‘મા નિપાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્કૌઞ્મિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥

હે નિપાદ ! તું ચિરકાલ નહિ જીવે; કારણ કે પ્રેમમાં મુગ્ધ થએલા કૌન્થપક્ષીના જોડામાંથી એકને તં માર્યું.

કૌન્થનો કરુણવધ જોતાં વેંત જ પરમ દયાળુ મુનિવરનાં અંતિમ આવરણો સહસ્ર ચીરાઈ ગયાં. વાટિકિની પ્રતિભાએ કરુણરસનો સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યો. એનો સકલ આત્મા કારણસાગરના મહાપૂરમાં તરવા લાગ્યો. ઋષિવરના અન્તરાત્મામાં સનાતન જીવનનું સંવેદન સ્થિર થયું. એનું દ્રવીભૂત હૃદય જીવમાત્રની એકતા અનુભવી રહ્યું. જીવનમાત્રની પવિત્રતા અને ભવ્યતા એને પ્રત્યક્ષ થઈ. નહાના મ્હોટા સર્વ જીવોનું મૂલ્ય એને સમાન લાગ્યું. વિશ્વ-વ્યાપક સંવાદ અને સૌન્દર્યની એને પૂરી પ્રતીતિ થઈ. વિશ્વનું વિરાટ દુઃખ હિંસા છે એ પરમ સત્ય એણે નજર સમક્ષ નિહાળ્યું. હિંસા એ જ સનાતન જીવનમાં વિચ્છેદ કરે છે, એ જ વિશ્વના મધુર સંગીતમાં રખલન કરે છે, એ સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર મહર્ષિને સિદ્ધ થયો.

કુલપતિને સ્નાન કરીને પાછા આવતાં વિલંબ થયો એટલે ભરદ્વાજે વનરાજિમાં શોધ કરી. બાલતરુની

સમીપ જઈને જોયું ત્યાં મહર્ષિની મરણોન્મુખ અવસ્થા જોણે નિહાળી. તમ્મર ખાઈને નીચે પડતા ગુરુદેવને સ્વ-શરીરનો સત્તર આધાર આપી ભરદ્વાજ દુઃખિત હૃદયે આશ્રમના પ્રાણાધારને ધારણ કરી રહ્યો.

મૃત્યુની છેલ્લી પણ અનુભવી વાદ્મીક્રિયે પુનર્જીવન પ્રાપ્ત કર્યું. પોતાના શય ઉપર ઊભા રહી એમણે સનાતન જીવન સાધ્યું. એમના અખિલ આત્માનું પુનઃ સર્જન થયું. એમનું નવ્ય જીવન ચારુસર્વાંગ બન્યું અને સોજે કળાએ પહોંચ્યું.

ધીમે ધીમે ઋષિવરે સ્વસ્થ થઈ ભરદ્વાજ સામે નજર કરી અને અપૂર્વ આશ્ચર્યમાં લીન બની બોલી ઊઠ્યાઃ “વત્સ ! આ પરમ અદ્ભુત શું બન્યું ? કોઈ અગાધ અન્ધકારમાં હું સરી જતો હતો ત્યાંથી પ્રકાશમાં મને કોણ લાગ્યું ? કોઈ ગહન શોક સમુદ્રને તળિયે હું બેઠો હતો ત્યાંથી કોણે મને બહાર કાઢ્યો ? અને આ અપૂર્વ શોકમાંથી પ્રવર્તેલી મારા મુખમાંથી કેવી વિસ્મયકારક વાણી નીકળી ! ભરદ્વાજ ! ‘આર પાદથી યુક્તા, સમાક્ષર અને વીણાના લય સાથે સંવાદી એવો એ શ્લોક અન્યથા જવો ન જોઈએ.’”

૧ પાદ બદ્ધોઽક્ષરસમસ્તન્ત્રીલયસમન્વિતઃ ।

શોકાર્તસ્યપ્રવૃત્તોમે શ્લોકોમવદતુ નાન્યથા ॥

ભરદ્વાજ :

‘ ભગવન ! આપના અક્ષરજીવનનો ઉત્પત્તિકાલ મે નજરોનજર નિરખ્યો છે. આપની અનિર્વાચ્ય અનુક્રમ્પામાથી અવતરેલો એ અપૂર્વ શ્લોક મે જતન કરીને સ્મૃતિમા સંધર્યો છે ગુરુદેવ ! આપ અત્યંત શ્રાન્ત થયા છો કૃપાકરીને આ શીતલ છાયાતલે વિશ્રાંતિ કરો ’

વાલ્મીકિ :

‘ તાત ! ભગવતી તમમાના પુણ્યજલમા સ્નાન કરી હું અવશ્ય પ્રશાન્ત થઈશિ. ’

સ્નાનથી શીઘ્ર પરવારી મુનિવર બનેલી ઘટનાનું ચિન્તન કરતા શિષ્ય સહિત આશ્રમે પહોંચી ગયા.

શબ્દશ્રવણો સાક્ષાત્કાર

આશ્રમમા પ્રવેશ કરી થોડીવાર આરામ લઈ નિત્ય નિયમ અનુસાર શિષ્યવૃન્દ મમક્ષ વાત્મીકિએ પ્રાચીન કથાઓનું પારાયણ કર્યું પરંતુ પેલા અકારણ વૈરીએ કરેલા નિર્દોષ કૌત્યના વધનું શોકરમરણ અન્તરમા પ્રતિક્ષણ ચાતતું હતું કથા સમાપ્ત કરી મુનિવર સરોવરના કાઠા ઉપર વિરાજતા વિવિધ વૃક્ષોની મધ્યમા આવેલી પર્ણકુટિમા ગયા અને એકાન્તમા ધ્યાનપરામણ થઈને બેઠા

ઋષિવગ્ના હૃદયના અપૂર્ણ ભાવને એમની મેઘા તાલબદ્ધ વાણીમા મૂર્ત રૂપ આપના મથતી હતી વસ્તુના મૂલ્ય માથી પ્રવર્તેલા એ વિશિષ્ટ ભાવનું સૂક્ષ્મ અન્વેષણ મુનિવરમાનસમા પ્રવર્તતું હતું એ માનસિક ક્રિયામા, રૂઢ માન્યતાઓ, સત્યના સકુચિત વિચારો અને વિદ્યમાન શબ્દો,

નિપુણપરીક્ષણુ અર્થે પ્રત્યક્ષ થતી ગયા. નવસર્જનની અનેક પ્રતિમાઓ વ્યક્ત થતી ગઈ પરંતુ પ્રચલિત અર્થવાળા શબ્દો સાથે નવીન આકૃતિઓના સંવિધાનનો મહાપ્રશ્ન ખડો થયો. અન્તરના ભાવના અનુભવને અનુરૂપ શબ્દોના પથારી સર્જવાના રહ્યા. શબ્દોના અર્થોનું અતિક્રમણ કરવાનું રહ્યું. નવીન શબ્દપ્રયોગો રચવાના રહ્યા. શબ્દોનો અર્થવિસ્તાર કરવાનો રહ્યો. એમાં સંવાદ સર્જવાનો રહ્યો. અલંકારો દ્વારા ભૌતિક શબ્દોમાં અભિનવ પ્રાણનો સંચાર કરવાનો રહ્યો. રૂપકોની સર્ગશક્તિથી સત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોની અભિવ્યક્તિ કરવાની રહી. ગદ્યથી ભિન્ન એવી પદ્યાત્મક એક નવીન ભાષા જ શોધવાની રહી.

ભાવનો અપૂર્વ એકતામાથી મહાકાવ્યનું બીજ જન્મ્યું હતું; એના વિકાસ અર્થે શબ્દબદ્ધતા અનુગ્રહની પ્રતીક્ષા બેવાતી હતી.

મુનિવર શોકના આવેગમાં આવી વારંવાર પેલો શ્લોક ઉચ્ચારતા ગયા અને ઊંડા કારુણ્યમાં ગળી ગયા.

નેત્રમાથી ચોધાર નીર વહી રહ્યાં.

ક્ર

આ એકરસ અવરથામાં એકાએક શબ્દબદ્ધતાનો સાક્ષાત્ આવીર્ભાવ થયો. સર્વત્ર શબ્દનો પ્રકાસ ફેલાવતા વિશ્વવિધાયક બ્રહ્મા વાલ્મીકિના મનોનયન સમક્ષ આવીને બિભાસ રહ્યા. મુનિવરના શોકનું આવરણ ખસેડતાં બ્રહ્મા બોલ્યા:

“ ઋષે ! તમારા વિસ્મયકારક નવીન છંદનું અપૂર્વ સંગીત સાંભળીને સત્સાગરના અનન્તજળમાં યથેચ્છ વિલસતા સૌન્દર્યપદ્મનું પુરાતન અને પવિત્ર આસન ત્યજી હું તમારી સમીપ આવ્યો છું. તમારા જેવા અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ આમ શોકપરાયણ થઈ રહે એ કેવું વિચિત્ર છે ! મુનિવર ! આ શું ! નયનમાં પ્રલયમહાસાગરનાં પૂર ઊભરાય છે ! જગદ્ગ્ધ મહાત્મન ! આ શોક-સંતપ્ત અવસ્થા મારું ધૈર્ય પણ મૂકાવે છે. ઋષિવર ! દુઃખી ન થાઓ ! એક પણ અશ્રુ ન પાડો. મહર્ષે ! દીર્ઘકાલથી નારદે તમારા ઉજ્જવલ જીવન પ્રત્યે મારામાં અપાર રસ ઊપજાવ્યો છે. મહામુને ! હૃદયના દુઃખનું પ્રકાશન કરો. સમાધાન અને સ્વાસ્થ્યનો ઉપાય હું અવશ્ય દર્શાવીશ. ”

પરમ વિસ્મયમાંથી ભગૃત થઈ મુનિવર પદ્મયોનિને પગે પડ્યા અને સામે પડેલા મૃગયર્મ ઉપર વિરાજ્યા પિતામહને વિનંતિ કરી. પિતામહનું વિધિવત્ પૂજન કરી વાતમીઠિ બોલ્યા :

“ ભગવન ! આ પર્ણકુટિમાં પધારી આપે મારા ઉપર અપાર કરુણા કરી. દેવાધિદેવ ! આપ તો સર્વત્ર છો. પ્રભો ! પેલા પાપી પારધીએ વૈરવૃત્તિથી હણેલા પ્રિયજન સાથે કલ્હોલતા કૌન્વની સતત સ્મૃતિ મારા મર્મને વીધી નાંખે છે. દેવ ! પેલી અનાથ કૌન્વીના હૃદયવિદારક રુદનનું એક ક્ષણ પણ વિસ્મરણ થતું નથી. અખિલ વિશ્વના

અધિપતે ! મૃત્યુ એ ઘલાડના મધુર સંગીતમા વિચ્છેદ કરે છે એ શોકસ્મરણ નિરતર સાલ્યા કરે છે.”

બ્રહ્મા :

“ મુનિવર ! મૃત્યુ એ જીવનનું મહાફલ છે. મૃત્યુ ભવ્ય છે. આત્મામાં મૃત્યુ સમાન ચેતના કોઈ પણ વસ્તુ પ્રેરતી નથી. મૃત્યુ એ જીવનનો મુકુટ છે, જીવનનો મહોત્સવ છે. મૃત્યુની પેલીપાર અનન્તજીવનનો મહાસાગર ધ્રુવે છે. કોઈ જોવાતું નથી, કોઈ નિઃશ્વ નાસ પામતું નથી. દુઃખ અને શોકના અસ્થિર તરંગો ઉપર સમતાથી જે તરી શકે તે જ એ અનન્તતાનો ઉપભોગ કરી શકે છે.

વાહમીકિ :

“ પિતામહ ! પરમ અનુગ્રહ થયો એક ખીજી દુઃખ પણ મને અતિશય શોકવિષ્ટ કરે છે. મારા આગ્રમને અણુ-જાળતી એવી શાપયુક્ત વાણી મારા મુખમાથી નીકળી ગઈ આ અકાર્ય મને અત્યત ખૂચે છે અને ગહન શોકમાં ડૂબાવે છે.”

મુક્તાહાસ્ય કરતા બ્રહ્મદેવ બોલ્યા :

“ મહર્ષે ! મારી ઇચ્છાથી જ એ આર્પવાણી પ્રવર્તી છે. તમે સનાતન સત્ય જ ઉચ્ચાર્યું છે. હિંસાની સાથે ધોર શાપ સદૈવ જોડાયો છે. પ્રત્યેક હિંસક શાશ્વત જીવનના અધિકારમાંથી બ્રષ્ટ થાય છે. જ્યાં મુંધી એ હિંસા કરે છે. ત્યાં મુંધી એ કદાપિ ઠરીને ઠામ ખેસવાનો નથી. ઋષિવર ! શોક સર્વથા ત્યજ દો.

શબ્દબ્રહ્મનો પરમ પ્રકાશ તમે પામ્યા છો, હવે નારદે સંભળાવેલું રામચન્દ્રનું અખિલ ચરિત ગાઓ. ”

વાલ્મીકિ :

“ ભગવન્ ! આપની કૃપાથી મારું અન્તર નિઃશંક થયું છે. મારા ચિત્તમાં અપૂર્વ પ્રસન્નતા ઊભરાય છે. પિતામહ ! આપની મંગલ આશિષ મસ્તક ઉપર ચઢાવું છું. ”

બ્રહ્મા :

આદિકેવે ! રામચન્દ્રની લોકરંજક કથાને કવિત્વની ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિભાથી આલેખતી તમારી જગન્મોહક વાણી આ દુઃખી જગત્ આપ્તવાક્ય સમાન મળુશે. યુગે યુગે એ પુરાતન છતાં નિત્યનૂતન રહેશે અને અનન્ત આનન્દનું પ્રભવસ્થાન બનશે. ઋષે ! તમારી અવિચલ વાણીમાં અગ્નિ પદાર્થો સ્નાતાતન જીવન જીવશે. મમન્ત જગત્ દુર્ગ અને શોકની મંથુક્ત લાગણીથી એ કલ્યાણકારી કથા વારં-વાર સાંભળશે. મહર્ષે !

“ યાઘત્સ્થાસ્યન્તિ ગિરયઃ સરિતઃ મહીતલે ।

તાવદ્રામાયણકથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ॥

જ્યાં મુઘી આ પૃથ્વી ઉપર પવનો અને મરિનાઓ રહેશે ત્યાં મુઘી રામચન્દ્રની કથા સદૃશ લોકમાં પ્રચાર પામશે.

■

શબ્દો વિરામ પામ્યા અને પિનાન્દ્ર નન્દ્રાદ્ય અન્તરિક્ષમાં અન્તર્ધ્વાન રહી ગયા.

વાહ્મીકિના હૃદયપદ્મમાં વિધાતાની સનાતન પ્રતિમા વિલસી રહી.

卐

મહર્ષિના નવજ્વનનું મહાનિર્માણ ચર્ચુ હતું. એમાં નારદની ભજ્ય સ્મૃતિ અને બ્રહ્માની અદ્ભુત શ્રુતિનો સુધદિત સંયોગ થયો હતો.

નવસૃષ્ટિનું નિર્માણ

જીવન અને કલા, ઉલ્લસનું મૂલ્ય કારુણ્યમાં અન્તર્ગત છે એ કૌન્યવધના પ્રસંગમાંથી વાસ્તીકને પ્રતીત થયું. વિશ્વવ્યાપકજીવન પ્રત્યે અન્તરમાં અગાધ પ્રેમ ઊભરાયો. અનન્તતાની ભૂમિકામાં અસ્તિત્વનું દર્શન થયું, જીવનના અગણિત પદાર્થો વચ્ચે અવિચ્છિન્નતા દષ્ટિગોચર થઈ. પદાર્થ, પ્રાણી, મનુષ્ય, સર્વની શુદ્ધ ચૈતન્યમાં સ્થિતિ નિહાળી એ પ્રત્યેક દ્વારા સનાતન ચૈતન્યનું રહસ્ય પ્રત્યક્ષ થયું. સારુ ખોટું, શુભ અશુભ, પ્રિય અપ્રિય, આદિ ભેદમાત્ર ઢૂળી ગયા. સર્વત્ર અલિન આત્મતત્ત્વ રહુરી રહ્યું.

શબ્દબદ્ધનો સાક્ષાત્કાર થતાં વેત જ કલાએ એનું સત્ય સ્વરૂપ મુનિવર સમક્ષ પ્રકટ કર્યું. વસ્તુમાત્રને એણે મલિનતામાંથી મુક્ત કરી વિશુદ્ધ રૂપમાં દેખાડી. સત્યનું અવગુહન દૂર કરી એનું અલૌકિક મુખ એણે વ્યક્ત કર્યું.

પ્રત્યેક વસ્તુનું એણે અભિનન દર્શન કરાવ્યું પદાર્થમાત્રનો એના કૃત્સ્ન સ્વરૂપમા એણે સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો.

卐

પિતામહનો આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરી પર્ણકુટિમા બેસી પરમ વિરમય પામતા મુનિવર પેલો શ્લોક વારવાર ઉચ્ચારતા ગયા.

મહર્ષિના અન્તરમા અનંવરત ભાવના ઝીલરાતી હતી નાધિવરે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો અને અપૂર્વ પ્રતિભાએ નવસર્જન આરંભ્યું.

વાદમીકિના હૃદયનું રસાતલ ફેડી કારુણ્યનો સનાતન સ્રોત ફૂટ્યો હતો. એ મહાસ્રોતમાથી અગણિત ન્હાના મ્હોટા નિર્ઝરો પ્રકટ થઈ મહર્ષિની નિરતર વિસ્તરતી મનોભૂમિમા વહેતા હતા. આ નાનાવિધ સ્રોત એકત્ર થઈ એક વિશાલ ગિરિનદી બની હતી કેટલીવાર ઊંડી ખીણો વચ્ચે થઈને અતિશય આવેગમા આવી એ વહેતી હતી અને કેટલીક વાર સપાટભૂમિ ઉપર શાન્ત સ્વસ્થ અને ધીર ગતિએ એ આગળ વધતી હતી કેટલીકનાર એની શાન્ત તરંગમાલા ઉપર કાળા લયાનંક વાદળાની, ઉત્તુગ ગિરિશૃંગોની, અને અતિકાંચ વૃક્ષોની રાક્ષસી પ્રતિમાઓ પ્રસરતી હતી અને કેટલીકવાર એની લાજળાતી જિર્મિમાલા સૂર્યચન્દ્રના લબ્ધ અને સૌમ્ય તેજવિસ્તારમા લલકરી ચમકતી હતી એના પ્રધાન પ્રવાહમા અનેક અપકાંચ ઝરણા લાગતા હતા અને અસખ્ય અવિરત ધોધ પડતા હતા માર્ગમા પર્વતો ફેડી, પાપાણુ ખડો તોડી, ગિરિકદરો વિદારી, ગાઢ જંગલો વીંધી, ઘોર

નાદે ધ્રુવવતી એ શૈલસરિતા જોશબધ આગળ ધસતી હતી. કોઈ કોઈ વાર એની આસપાસ મન્દ મન્દ વહેતા વાયુની લહરીઓ વાતી હતી તો કોઈ કોઈ વાર તોફાની પવનના મુસવાટાઓ મંભળાતા હતા.

ગિરિપ્રદેશ છોડી એ સ્રોતસ્વિની વિશાલ મેદાનોમાં વહેવા માંડી. એનો પટ વિસ્તરતો ગયો. એનો નિનાદ શાન્ત પણ ક્રોમલ થયો, એની ગતિ મન્દ પણ સ્થિર થઈ. અનેક પદાર્થોને રસાર્દ કરતી એ સમુદ્ર તરફ સ્થિરતાથી આગળ ચાલી. જોતજોતામાં એ જલનિધિમાં ભળી ગઈ.

મહર્ષિનું માનસ એક અપાર મહાસાગર સમાન ધ્રુવવી રહ્યું. વિશ્વનું મહાપ્રસ્થાન એમના કંપનાનયન સમક્ષ ચાલી રહ્યું.

એ અનન્ત મહાસાગરના વિશાલ વચ્ચેસ્થલ ઉપર અગણિત અસ્પષ્ટ આકૃતિઓ ઊભરાવા માંડી. દેવો અમુરો, માનવો, વાનરો, રાક્ષસો, ઋષિઓ, મતીઓ, મિદ્ધો, શૂદ્રો, ગન્ધર્વો, યક્ષો, અસરાઓ, રક્ષકો, પીડકો, હિંસકો આદિ અસંખ્ય પ્રતિમાઓ પ્રકટ થઈ અદર્શન પામતી ગઈ અને કેટલીક છૂટી છવાઈ પણ રૂપે ભૂર્તિઓ તરવરવા માંડી. સમુદ્રના શાન્ત સુકુમાર તરંગો ઉપર એક મુરોભિત નૌકામાં બેસીને વિશ્વામિત્ર જનક, અને રામ માનવતાના મંગલ ભાવિ તરફ પ્રયાણ કરતા દૂર દૂર અદૃશ્ય થતા હતા. એમની નૌકાની પાછળ પેલા ઝાંખા ખડતા જન સમૂહના કેટલાક ઓળાઓ મન્દ ગતિએ અનુસરતા હતા અને અનન્તતામાં અન્તર્ધાન થતા હતા. એક અચલ ઉન્નત ખડક ઉપર,

વસિષ્ઠ ઋષ્યશૃંગ અને ભરદ્વાજ અને શરભંગ સુતીક્ષ્ણ અને અગસ્ત્યની ઘણતેજથી દીપતી તેજસ્વી પ્રતિમાઓ હાથ લેવા કરી શાસન અને સાવચેતી આપતી જોવા લાગે. એક બીજા ઉત્તુગ અને ભયકર ખડક ઉપર રાવણ, કુમ્ભકર્ણુ અને મેઘનાદની વિકરાલ આકૃતિઓ, સ્થાવર જંગમ સર્વને એ ખડક સાથે અચડાવા આવાહન કરતી હતી. એ પ્રચંડકાય શિલાખંડની પાછળ એક અગાધ જળમાં દૂબેલા ખરાબા ઉપર ભારીયની માયાવી મૂર્તિ ખડી હતી. અનેક બૃહત્કાય જળચરો ઉપર ખેસી ખૂર, દૂપણ અને ત્રિશિરસની કુત્સિત મૂર્તિઓ વદન ફાડી અહિં તહિં દોડતી હતી. કાઈ કાઈ શાન્ત શીતલ ગર્ભિણીઓ ઉપર દશરથ, રામપાદ અને જટાયુ, લક્ષ્મણ ભરત અને હનુમાન, ગુહ સુગ્રીવ અને વિભીષણ, સુમન્ત શત્રુઘ્ન અને સંપતિની હિતકારી પ્રતિમાઓ વિલસતી હતી. એક અતિક્રાય ઉન્નૃખલ મોઝા ઉપર વાલિ ગદા ઉપાડી જોવા લાગે હતો.

એટલામાં દૂરદૂર એક કુસુમિત દ્વીપ દૃષ્ટિગોચર થતો ગયો. એનું મનોહર પુષ્પોદ્યાન સુવાસિત પુષ્પોથી મધમધતું હતું. એની મધ્યમાં ઉઘાના રમણીય રંગોમાં ઉલ્લસતી, તથા તેજોમયી સૌભાગ્યદેવીઓ—અરુન્ધતી, અનસૂયા અને સીતા સુકુમાર પુષ્પોની મનોહર માલાઓ ગૂંચતી બેઠી હતી. ઉપવનના પ્રધાન દાર પાસે મધ્યાહ્ન સૂર્યના પ્રખર તાપથી સળગતી, તારા, મન્દોદરી અને ત્રિજટા, અશોક વૃક્ષની શીતલ છાયા નીચે દેહલતાને અને થાકેલા ચિત્તને આરામ આપતી સૂતી હતી. ઉદ્યાનના પાછલા ભાગમાં સન્ધ્યાના

શાન્ત તેજમાં વિરાજતાં કૌસલ્યા અને સુમિત્રા, શાન્તા સાથે વિશ્રમ્ભવાર્તાલાપ કરતા વિહરતાં હતાં. પુષ્પવનની એક બાજુએ જીવનની સન્ધ્યામાં ધીમે ધીમે શમી જતી શબરી, ઇષ્ટદેવના નૈવેદ્ય અર્થે પુષ્પો અને ફૂલો ઉઘાસમાં ચૂંટતી હતી. અને બીજી બાજુ, ઘોર રાત્રિના શ્યામ અન્ધકારમાં એક સૂકા વૃક્ષને અદેલી કેકેયી એકલી બેસી હતી.

એ હરિયાળા બેટની મીપમાં ભિજળતા ઉન્મત્ત પૃથ્વી ઉપર તાટકા મન્યરા અને શૂર્પણખાની વિરૂપ પ્રતિમાઓ કોઈ કોઈવાર ડોકિયાં કરતી હતી.

૫

જોત જોતામાં સાગરનાં અગાધ જળમાં ભગ્ય ભરતી ચઢી અને આછી ઘેરી સર્વ પ્રતિમાઓ અદૃશ્ય થઈ. સર્વત્ર અનન્તતાનાં વારિ વિસ્તરી રહ્યાં. ફરી પાછું નવસર્જન મંડાયું. મહામાગરની મધ્યમાં અનન્તની શય્યા ઉપર સૂતેલા વિષ્ણુના નાભિકમલમાં પ્રજાપતિની વિરાટ પ્રતિમા પ્રકટ થઈ અને દેવો અમુરો, સર્વેને ઉત્સંગમાં સંગ્રહી, સનાતન શાન્તિની નિશ્ચલ અવસ્થામાં, ચોદિશ ચારે મુખ ફેરવતી અમૃતધારા વર્ષાવતી વિલસી રહી. અમુરોનાં અસંખ્ય સમૂહોમાંથી કેટલીક ઉગ્ર ઉદ્ધત અને બલવાન પ્રતિમાઓ ઉપસી આવી. એમાં, અપાર દેહ બલથી ઉન્મત્ત, દશમુખી રાવણ, પિતામહની અગ્નિદષ્ટિથી અધિક અવલિપ્ત બની, દેવો માનવો આદિ અનન્ત જીવસમૂહને રંજાડતો, અખિલ મહોદધિને બીધણુ ભુજબલથી વલોવવા લાગ્યો. સંત્રસ્ત જગતે

અનન્તતાને ચીરી નાખતી એક આર્ત અને ડરણુ ચીસ પાડી પિતામહની શાન્ત સમાધિ અને ચિરતનકાલનું મૌન તત્ક્ષણ છૂટી ગયા સનાતનતામા શબ્દબ્ધનો નાદ ગાળી રહ્યો

“ સર્વોત્કૃષ્ટ માનવતા એ જ અધમ રાક્ષસતાનો સહાર કરશે ”

ક

જલનિધિનો ઘોર ધુધવાટ સુસવાટાલર વાતા પવનના વેગથી વધતો ગયો. એની તરંગમાલા ઉપર અપાર સંહાર અને સર્જન ચાલી રહ્યા અસંખ્ય દારુણ ઘટનાઓ, વિપ્લવો અને વેદનાઓ પ્રવર્તી રહ્યા અનેક સામ્રાજ્યોના ઉત્થાન અને પતન થયા કેટલાયે પ્રતાપી સમ્રાટોની આણુ ફરી અને અસ્ત પામી અગણિત કાર્યોના અનેકવિધ પ્રવાહો એ વિસ્તીર્ણ વિશ્વપટ ઉપર વહી રહ્યા

સર્જનનો વિકાસ

વાસ્તાવિકની કાવ્યસૃષ્ટિ દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક ખીસતી હતી. મહોદધિનો અવિરત મર્મરધ્વનિ સ્મૃતિતટ ઉપર સતત સંભળાતો હતો. આશ્રમના નિત્યક્રમમાંથી મુનિવર સર્વથા નિવૃત્ત થયા હતા. હૃદયની નિગૂઢ ગુહામાં એ સ્વેચ્છાએ નિમગ્ન થતા હતા. પર્ણકુટિમાં કે પ્રકૃતિના ઉત્તમગમાં, ધ્યાનનિષ્ઠ અવસ્થામાં, એ અનેક પ્રતિમાઓ નિહાળતા હતા, અગણિત નાદો સાંભળતા હતા અને અમંખ્ય ભાવો અનુભવતા હતા. જીવનની વિવિધ શ્રેણિઓના અન્તરમાં પ્રવેશ કરી એનાં નાનાવિધ સ્વરૂપો અને ચેષ્ટાઓ પોતાના મનોદર્પણમાં એ પ્રતિબિમ્બિત કરતા હતા. એમના પ્રતિભામુકુરમાં, અનેક પાત્રોની સ્થિતિની, ગતિની, વાણીની, હાસ્યની, રુદનની, ક્રોધની, મદની, મોહની, માત્સર્યની, સ્નેહની, મૈત્રીની, એવી નાનાપ્રકારની વિશદ પ્રતિમાઓ પડતી હતી. શુદ્ધ અનાસક્તિથી ઋષિવર અનેક મંસ્કારો ઝીલી ચિત્તરથાનમાં મૂર્તિમન્ત કરતા હતા અને શ્લોકબદ્ધ વાણીમાં મનોહર રચનાઓ કરતા હતા.

મહર્ષિનું માનસ એટલું સચેતન બન્યું હતું કે પ્રકૃતિના ચૈતન્યપૂરમાં વહેતા અગણિત પદાર્થોમાંથી અપૂર્વ પ્રેરણા પામી એ સત્વર નવવિધાન કરવામાં પરાવાતું. નીલવાદળાંની વિકરાલ આકૃતિઓમાંથી એ રાક્ષસોની પ્રતિમાઓ સર્જતું. મેઘમાળાની ઘેરી શ્યામતામાંથી એ માનવહૃદયની કાળાશ આલેખતું. મધ્યરાત્રિના ધોર અન્ધકારમાં આકાશની શાન્ત જ્યોત્સ્ના પ્રકટ થતી અને મુનિવરની ચિત્તસૃષ્ટિમાં ધોર દુઃખમાં પડેલું માનવજીવન શાન્ત સ્વસ્થ અને આનંદિત બનતું. વળી પાછા તોફાની પવનના સપાટાઓ વાતા અને પ્રકૃતિમાં અને મુનિવરની મનોભૂમિમાં ધોર અન્ધકાર ફરી વળતો. કોઈ કોઈવાર ઝાકળની રત્નકણિકા જોઈને, જીવનની સુંદરતા અને ક્ષણિકતા ઉલય, અન્તરમાં ઊંડી ઊતરતી. અભિનવ વસન્તની લીલીકુંજોમાં જહેકતાં નવપક્ષવેદ, જીવનની મનોહરતા અને સમૃદ્ધિની પ્રતીતિ કરાવતાં અને પાનખરમાં વૃક્ષનાં પીળાં અને જીર્ણ પર્ણો, જીવનની જીર્ણતા અને ક્ષીણતાનું સૂચન કરાવી જતાં. ચન્દ્રની મનોહર છવિ નિરખતા જ પુરાતન વૃક્ષોની જીર્ણ પ્રતિમાઓમાં સુધાસિંચન થતું અને મુનિવરમાનસમાં નરચન્દ્રને નિહાળી અગણિત સત્ત્વહીન જર્જરિત જીવોમાં નવજીવન ઉલ્લસતું. ઝરણાની સપાટી ઉપર ચળકતા ચન્દ્રનયન સાથે મહર્ષિનાં નયન દૃષ્ટોદૃષ્ટ મળી રમણીય નર્તન કરતાં અને અનેક મનોરંજક જનકયાઓ જન્મતી. ચન્દ્રના લલાટમાંથી ઝરતાં પ્રેમ અને મૈત્રીનાં અમૃતાંજન આંખમાં આંજી મુનિવર આન્તરસૃષ્ટિમાં ઊતારતા અને સનાતન પ્રતિમાઓ સર્જતા. તપોવનની

તૃણભૂમિ બેઠને પૃથ્વીના ઊંડા પડમાથી જૂનાં ગીતો જાગૃત થતાં અને તારાઓ પોપચાં જોંચા કરતાં ત્યારે મધુરમોહક અપૂર્વ ગીતોની ઝડી વરસતી. હરિયાળાં અરણ્યોમાં લીલીછમ કુંજો વિલસતી, મનોહર રંગો પ્રકટતા, અને ખીચોખીચ વનસ્પતિ વિકસતી અને મુનિવરની ભરપુર મન સૃષ્ટિ અનેક રંગે રંગાઈ અદ્ભુત નવસર્જન કરતી. તપોવનની સંનિધિમાં વિરાજતા ગિરિરાજને આર્લિંગીને જીભેલાં અગણિત ન્દાનાં મ્હોટાં વૃક્ષોમાં ભવ્ય પ્રજ્ઞામન પ્રવર્તતું હતું અને મહર્ષિની મનોભૂમિમાં વિલમના પ્રજાગ્નક નરપતિના રાજ્યમાં પ્રજા-જનો મંપૂર્ણ પ્રજાતન્ત્ર મ્હાણતાં હતાં. તારાઓ આકાશ મમુદ્રમાં કમ્પતા કમ્પતા પણ ચમકતા હતા અને મહર્ષિની મન સૃષ્ટિમાના સર્જનોનાં હૃદય દુઃખ અને ગોકમા દૂખતા દૂખતા પણ પ્રકાશતા હતાં. કોઇવાર પૂર્ણચન્દ્રતુ પ્રમળ જ્યોતિર્ભિન્ન પશ્ચિમ મહામાગરની પેલેપાર અદૃશ્ય થતું ત્યારે તો ઋષિવરતું હૃદય સમસ્તજગતને જીજ્ઞાસનાર મહાન જ્યોતિર્ધરને જાણે ખોઈ બેઠું એમ પગમ શૂન્ય બની જતું ! ફરી એકવાર આત્માના ઊંડાણમાં વિરાજતી અમર આશા એકાએક હિલમતી અને ચિત્તની પ્રમત્તતા પુનઃ પ્રાપ્ત થતી.

❧

પદાર્થમાત્રમાં અન્તર્ગત મંગીત મુનિવરના આત્મામાં ઊતર્યું હતું. વિશ્વના મહામાનસમાં કવિમાનસ ભળ્યું હતું. વાતમીઠિ શૂન્યવત્ થયા હતા. એમનો અસરીરી આત્મા માનમમરોવરમાં હમ પેઠે વિહરતો હતો, મહાકાય મીનની

પેઠે મહામાગરના મહાપૂરને વીંઝતો હતો, ગરુડની ગગનભેદી દષ્ટિથી જગતને જોતો હતો અને ચડોળ પક્ષીની તરિત ગતિએ હનામા તરતો હતો.

જ

એક રમણીય સાગે મહર્ષિ તમસાના ઘાંઠા પગની તમગાંઠિમા એકલા ફરતા હતા. વનભૂમિના વિસ્તીર્ણપટ ઉપર હીના ધાસનો મનોહર આદર વિસ્તરી હતી. રંગ ખેરગી ગમતિયાળ વાદળોએ વિવિધ વૃક્ષોની શિખાઓ ઉપર આકાશમા તરતી હતી. પનનના મુસવાટાઓ વેણુ વનમા થઇને ફૂકાતા હતા અને લઘ્ય સંનાદ સર્જતા હતા. રાત્રી પશુઓ દિવસના ક્રમમાથી પરવારી કંઠાર ગુહાઓમા ભરાતા હતા. હનામા તરતા તરતા પક્ષીઓ પાખો ફફડાવતા વૃક્ષોની ડાળોએ ઉપર બાંધેલા માળામા પાછા ફરતા હતા. સોનેરી પાખો પ્રસારતા પતંગિયા યુધ્ધોની આમયામ બેડતા હતા અને તમરાઓ અદૃષ્ટ રહીને તારસ્વરે અવાજ કરતા હતા.

પૂર્વપરિચિતસ્થાનને નિહાળતા જ વાદમીઠિને કૌન્યરધની ધોર સ્મૃતિ સ્ફુરી આવી અને મુનિવરની સૂક્ષ્મ પ્રતિભા એકાએક ઉદીપ્ત થઇ અનાય પખીઓ અને વિનીત પ્રાણીઓના હૃદયવેષક આર્તનાદો સવેત્ર મલળાના માડયા દ્વિસ પશુઓની ધોર ચીસો ચોપાસ શ્રવણગોચર થઇ સસ્કૃતિના શત્રુઓ અને પ્રજાપીડકોના જુલમ અને નિષ્ફુર શાસનથી ત્રાસેલા જગતનુ દીન અને કરુણ કન્દન

કાને પડ્યું. માનવહૃદયની નિષ્ઠુરતા પાસે હિંસ્ર પશુઓની કૂરતા પણ તુચ્છ લાગી. પ્રાણીજગતની અનાથતા એના મૂળરૂપમાં પ્રત્યક્ષ થઈ. અંગેઅંગમાં અનુકર્યા ઝરવા માંડી અને નવસર્જન મડાયું.

કારુણ્યનો અપાર અને અગાધ સાગર અધિકાધિક વિસ્તરતો ગયો અને એની ગહનતા વધતી ગઈ. ઋષિવરના આર્ષનયન સમક્ષ કૌન્ય અને નિષાદની કરણુ અને કૂર પ્રતિમાઓ તરવરવા માંડી. જોતજોતામાં તમસાનો પાતળો પ્રવાહ સરયૂના શાન્ત અને ગહન નીરમાં પરિણામ પામતો ગયો. વાઙ્મીકિતપોવન અયોધ્યાનગરના નિકટવર્તિ અરણ્યની આકૃતિમાં પટલાઈ ગયું. વૃક્ષ ઉપર વિલસતા ઉલ્લાસી કૌન્યમાંથી જટાવસ્કલધારી સંયમી શ્રવણુની તપોમૂર્તિ પ્રગટ થઈ. રૌદ્રકરાલ નિષાદની શ્યામમૂર્તિને સ્થાને સૌમ્યસુંદર રાજર્ષિ દશરથની મનોહર હવિ વિલસી રહી.

આજ કુદ્રકાગ કૌન્યનો નહિ પણ મહાકાગ વારણુનો વધ કરવાનો હતો. હિંસક, અધમ અનાર્ય નિષાદ નહિ પણ યશોધન આર્ય દશરથ હતો.

વર્ષાની ઝંમોહકે રાત્રિ હતી. શાન્તતેજે ચમકતું ચન્દ્રતુ જ્યોતિર્જિગ્મ ધીમે ધીમે મ્હાન અને નિસ્તેજ બની ઘેરાતા વાદળાંની પાછળ અદર્શન પામતું હતું યુવાન અયોધ્યાનાથ દશરથ હાથમાં ધનુષ્ણાણુ લઈને વ્યાયામ અર્થે સરયૂતીરે નીકળ્યો હતો. યુદ્ધનો ભુરસો જળવવાનો એનો

આશય હતો. કોઈ મહિષ કે હાથી જેવા જંગલી પશુને હણવાનો એનો મનોરથ હતો. એક વૃક્ષની ઓથે રહીને અયોધ્યાપતિ બિભો હતો. રાજર્ષિના હૃદયમાં અને બહાર ઘોર અન્ધકાર છવાયો હતો. ઇન્દ્રિયોપરનો ગંધમ સરી ગયો હતો. હૃદયના જાંડા પડમાં છૂપાએલી રુધિરની લોહપતા એકાએક આવિર્ભાવ પામી હતી. એટલામાં સરિતાના જળમાં જળકુમ્ભ ભરાતો હોય એવો ધર્ધર અવાજ થયો. ચિત્તમાં ચિરકાલ વસેલા વન્યગજનો ધોષ હશે એમ ધારી દશરથે એાઠ ખીડ્યા અને કાલકરાલ બની શબ્દવેધી બાણ છોડ્યું તત્કાલ ‘અરેરે’ એવી મનુષ્યની કારમી ચીસ રાત્રિની શાન્ત અને ભયાનક વિજનતાને ચીરી નાંખતી મંભળાઈ:

‘મારા જેવા નિર્વેર તપસ્વીને હણવાનું શું પ્રયોજન હશે ! મેં કોઈનો દ્રોહ કર્યો નથી. મારા મૃત્યુનો મને શોક નથી. પણ હાય ! મારાં અનાથ અન્ધ માતાપિતાનું શું થશે ! એ અન્ધની હું એક જ આંખ હતો, એ અનાથનો હું એકલો આધાર હતો. મારા વિના એ બિચારાં ઝુરીઝુરીને મરશે.’

કરુણ સંબોમાં ઠકળતો ઋષિકુમાર શ્રવણ, હૃદયના મર્મને વિદારતા શરને એ દાથે પકડીને ઘોર વેદનામાં તર્કડતો બૂમિ ઉપર પડ્યો. એની જટા વીખરાઈ ગઈ, એનો ઘડો ઢોળાઈ ગયો, એનું શરીર લોહીથી તરબોળ થઈ ગયું.

શ્રવણનું મનોવેષક આક્રન્દ સાંભળીને અત્યંત દીન અને દુઃખિત થતો દશરથ એની મળીપ ગયો અને મૃત્યુની

મહાવ્યથામાં આઝોટતા તપસ્વીની દુઃખદ અવસ્થા નિહાળીને જડવત્ નિઃશ્વેષ બની ગયો.

મંત્રસ્ત અને અસ્વસ્થ બનેલા તપસ્વીએ તપતેજથી દશરથને જાણે બાળીને ખાખ કરી નાંખતી હોય એવી દૃષ્ટિએ નિહાળ્યો અને કમ્પતા સ્વરે કહ્યું

‘રાજન્ ! મેં તારું શુ અહિત કર્યું છે ? મારાં અન્ધ તૃપાપીડિત માતાપિતા માટે જળ લેવા હું નદી તટે આવ્યો હતો એ બિચારાં મારી વાટ ભેટાં હશે ! અરેરે ! મારી અંતિમ દશા એમને કોણ કહેશે ? (ક્ષણવાર અટકીને) રાજન્ ! તું સત્વર જઈને પેલા આશ્રમમાં બેઠેલા મને આ વૃત્તાન્ત જણાવી દે. એ તૃપાર્ત અને શોકાર્ત હૈયાને શાન્ત કરી એનું પ્રમાદન કરજે. રખેને એ ક્રોધમાં આવી તને શાપ આપે. પણ-પણ-જતા પહેલાં મારા હૃદયને શારી નાખણુ આ શશ્ય ખેતી કાઢ એટલે મારા ગ્રાણુ છૂટી જાય ”

દશરથે શોકમત્ત હૈયે શ્રવણનો હૃદયશશ્ય ખેત્યો અને ઋષિકુમાર દારણદુઃખ અનુભવતો, શીકો પકતો, કરમાતો, અનન્તતામાં ડૂબી ગયો.

ક

ધૌર અજ્ઞાનથી કરેલા મહાનઅપરાધથી પરમ વ્યાકુલ બનેલો દશરથ હાથમાં જળપાત્ર લઈ અન્ધ યુગલ પાસે આશ્રમમાં ગયો અને સર્વ કરુણ ઘટના કહી સંભળાવી. માતાપિતાને મહાન વજ્રાઘાત થયો. સહસા વાત્રીકિનાં

નેત્ર સમક્ષ પેલી અનાથ કૌન્વી જાણે મુનિપત્ની રૂપે
છાતીફાટ રુદન કરતી કરુણુ વિલાપ કરી રહી ! અને શોક-
સ્તબ્ધ અન્ધમુનિના રૂપમા ક્રાન્તદર્શી મહાકવિએ પોતાની
પ્રતિમા પ્રત્યક્ષ કરી !

પુત્રશોકના પ્રચડવેગમા બિજ્જાતી શાપમંયુક્ત વાણી
વદી શ્રવણના માતાપિતાએ પ્રાણ કાઢી નાખ્યાં.

“ રાજન્ ! પુત્ર શોકના મંતાપથી તુ પણ અમારી પેઠે
મળગી જજે. ” એ ઘોર શાપના શબ્દો હવામા અને દશરથના
હૃદયદેશમા ક્રોધરાઈ રહ્યા.

ત્રણે રાખને ચિતા ઉપર ચઢાવી આસદાહ દર્ષ દારુણુ
અન્તર્દાહ અનુભવતો રાજર્ષિ રાજભવનમા શૂન્યાચર પાછો ફર્યો.

❧

વાદમીકિના મનોનયન સમક્ષ મહાકાલે પળવારમા
એક વિશાલ પગલુ ભર્યું અને કૈકેયીના શયનખડમા પુત્ર-
શોકથી પીડાતો દશરથ, શ્રવણુવધની ઘોર ઘટના કૌસલ્યાને
સંભળાવતો, ‘રામ’ નામને પ્રત્યેક શ્વાસે પોકારતો, બીપણુ
વંદનામા શય્યામા આજોડતો, મધ્યરાત્રે મુનિનો શાપ
ફલિતાર્થ કરતો, દીપકની પેઠે નિર્વાણુ પામતો, દાંષ્ટગોચર થયો.

❧

નિપાદ અને દશરથ, ઉભયની અકારણુ અને અજ્ઞાન-
જન્ય હિંસાની સૂક્ષ્મ સમીક્ષા કરતા મુનિવર, મોડી ગત્રે
આશ્રમની પર્યુકુટિમા પહોંચ્યા.

પરંતુ મુનિવરના અન્તરમા આજ અનુતાપ પ્રકટયો હતો નિષાદને આપેલો ઘોર શાપ હૃદયમા ખૂબ ખટકતો હતો આ અનુતપ્ત અવસ્થામા એક જૂનું સ્મરણ ચિત્તમા સ્ફુરી આવ્યું મહર્ષિએ આશ્રમની નવીન સ્થાપના કરી હતી તપોવનની શાન્તિમા, આશ્રમની યજ્ઞક્રિયામા, અને નિત્યના સ્વસ્થ જીવનમા નિષાદોના ટોળાઓ નાનાવિધવિધે જગતા અને પરમ ધૈર્ય રાખી મહર્ષિ એ સર્વ મૂઝે મોઢે સહન કરતા. એકનાર અત્યંત ઉદ્વિગ્ન બની આજ પર્ણકૃતિમા પરમ જુગુપ્સાપૂર્વક નિષાદવધના દારણ માનસિક ઉપાયે મુનિવરે યોજ્યા હતા

નિષાદ પ્રત્યે અન્તરના ઊંડાણમા વસેલા તિરસ્કારથી પેલો શાપ નીકળી ગયો હશે એ મર્મવેધક શકા મુનિવરના ચિત્તમા એકાએક જાગૃત થઈ અને અપાર કરુણા ઝરના માડી નિષાદનું મહાનકણું મટાડવાનો આજ દૃઢ નિશ્ચય થયો અને નિષાદમાથી નિષાદપતિ ગુહની સ્નેહ અને દયાથી જલરાતી સૌમ્ય પ્રતિમા મહર્ષિની મનોભૂમિમા પ્રકટ થઈ રામના આત્મસખા નિષાદરાજને સમસ્ત જ્ઞાતિજન મમેત વનવાસ સીધાવતા, રામચન્દ્રને સત્કારતા અને ભગત મમાન ભક્તિભાવથી ગાદ આર્ણિજન આપતા નિરખીને મહર્ષિના નયન દર્શા અને અન્તરમા અપૂર્વ પ્રસન્નતા વ્યાપી ગઈ

આનન્દસાગરમા ફૂળતા ફૂળતા ઋષિવગ્ શાન્તચિત્તે નિદ્રાધીન થઈ ગયા

મહાકવિના મનોમહાસાગરમાં અપાર ભરતીઓટ થતા હતા. વનસ્પતિ, પ્રાણી અને માનવજીવનનાં અગણિત મર્મો પ્રકટ કરતા એના તરંગો અધરોત્તર પ્રવાહમાં વહેતા હતા. અનેકવિધ જીવન અદ્ભુત શાન્તિમાં જન્મતું, વિકસતું, અને જીર્ણ બની આથમી જતું. કેટલીકવાર જીવન, પરસ્પર કલહ કે દ્વેષ અર્થે નહિ, સ્વસત્તાની અમર્યાદ સ્થાપના અર્થે નહિ, પરંતુ અન્યોન્ય મધુર સમાગમ અર્થે, સુખદુઃખનાં રહસ્યોના પ્રકાશન અર્થે, સત્ય અને સૌન્દર્યના અન્વેષણ અર્થે, અને પરમ તિતિક્ષ્ણ અર્થે, જલનિધિના અગાધ ઊંડાણમાંથી જન્મતું, અને જન્મી, વિલસી એ જ મહાગર્ભમાં સમાઈ જતું. કેટલીકવાર સમુદ્રની સપાટી ઉપર મંહારના ઝંઝાવાતો વાતા, શસ્ત્રો ચમકતાં, અસ્ત્રો ઊછળતાં, કૃપાણો અથડાતી, રુધિરની સરિતાઓ વહેતી, લપાનક મન્થનો થતાં, પ્રચંડ શક્તિઓ પ્રકટતી અને ધીમે ધીમે એ સર્વ અદૃશ્ય થઈ જતાં. કાઈ કાઈવાર અપાર સમુદ્રમાં અનન્ત આકાશ પ્રતિબિમ્બિત થતું અને ચન્દ્રિકાનું શાન્ત અને મધુર તેજ સર્વત્ર વિસ્તરતું તો કાઈ કાઈવાર સૂર્ય-કિરણોની મનોહર લીલા મંડાતી અને અલૌકિક દિવ્યતાનું દર્શન કરાવી તિરોધાન પામતી.

ક

પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન પામતા જગતનું લવ્ય દૃશ્ય નિહાળીને કવિપ્રતિભા એકતા શોધતી હતી. કવિવરની

બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર

(૧)

પ્રાણી જગત્ અને નિકૃષ્ટ ગણાતી નિવાહ જાતિ પ્રત્યે જાડી અનુકંપા અક્ષરદેહમા જિતારી વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રનો પુરાતન પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા વાંઝીકે તત્પર થયા. દીર્ઘકાલથી છૂટી પડેલી એ તેજસ્વી વિભૂતિઓને એક બીજાની નિકટ લાવી પરસ્પર મૌહાર્દ સ્થાપવા મુનિવર કટિબદ્ધ થયા. બ્રહ્મ અને ક્ષત્રનો અને પ્રાચીન અને નવીનનો ચિરંતન વિરોધ એના સૂક્ષ્મ રૂપમા મહર્ષિના માનસમાં પ્રકટ થયો. પુરાતનતામાં પથરાયેલા આર્યમંસ્કૃતિના બીજ રોપનાર સ્વર્ણર્ષિઓનાં અને એ મંત્રકૃતિના બીજના મંગ્લક અને પ્રચારક રાજર્ષિઓનાં ભવ્ય ચિત્રો મહાકવિનાં નેત્ર મમક્ષ ખડા થવા માંડ્યાં. મમસ્ત પ્રશ્નના મમકાલીન અને સર્વકાલીન, ઉભય બલોને, વસિષ્ઠની સંયમ અને શાન્તિની અને વિશ્વામિત્રની સ્વાતંત્ર્ય અને મતાની પ્રતિભાઓમાં સંકલિત કરી, કવીન્દ્રે નવસર્જન માંડ્યું.

બ્રહ્માના મુખમાથી બ્રાહ્મણ અને બાહુમાથી ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન થઈ પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ચિરંજીવ વિકસાવી વેદના મન્ત્રદ્રષ્ટાઓ વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર રૂપે હિમાલયના ઉત્તર ગિરિશૃંગ ઉપરથી મનોહર ગાન ગાતા ગાતા ભૂમિ ઉપર ઊતરતા વાલ્મીકિના આર્યનેત્ર સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થયા.

અદ્ભુત શક્તિસપન્ન ઉભય મહાત્માઓ કાલગગાનો અનન્ત વહેણુમા વહેતા હતા વસિષ્ઠે પોતાના હૃદયમા અને જગતમા જ્ઞાનતેજથી શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપનાની ચિરંજીવ આરાધના કરી વિશ્વામિત્રે અમાપ સત્તા અને પ્રતાપ પ્રાપ્ત કરી જનતાના કલ્યાણ અર્થે એકચ્છત્ર રાજમતા સ્થાપવા દિગ્વિજય આદ્યો.

ક

અનેક વર્ષો પછી એકવાર અપાર ચતુરંગ સેના સમેત વિશ્વામિત્ર પૃથ્વી ઉપર ફરતા ફરતા વસિષ્ઠના આશ્રમ સમીપ આવી પહોંચ્યા નાનાપ્રકરના પુષ્પો, લતાઓ, અને વૃક્ષોની મધ્યમા બ્રહ્મર્ષિનો મનોહર આશ્રમ આવેલો હતો એમા વિવિધ પ્રકારના પશુપક્ષીઓ કલ્પોલતા હતા સિદ્ધો ચારણો, દેવો, દાનવો ગન્ધર્વો બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ, અગ્નિહોત્રીઓ, જલનાયુ અને પર્ણલક્ષી તપસ્વીઓ, અને વૈષ્ણવો આદિ વિવિધ વ્યક્તિઓથી એ દિવ્યાશ્રમ અત્યંત દીપ્તો હતો.

વસિષ્ઠને જોતાવેતજ વિશ્વામિત્ર બ્રહ્મર્ષિને વિનયપૂર્વક નમન કર્યા વસિષ્ઠે રાજર્ષિનું ભાવણીનું સ્વાગત કર્યું અને

રાજ્ય પ્રાપ્ત અને ગૃહ વિષે કૌશલ્ય પૂછ્યું. અને વચ્ચે મધુર વાર્તાલાપ થયો. અતિશય પ્રમત્ત થઈ વિશ્વામિત્રની સકલ સેનાનુ આતિથ્ય કરવાની અભિલાષા વસિષ્ઠે વ્યક્ત કરી. બ્રહ્મર્ષિના પરમ આગ્રહને વશ થઈ રાજર્ષિએ નિમન્ત્રણ સ્વોદ્યું.

તત્કાલ વસિષ્ઠે હામધેનુને ચોતાની સમીપ બોલાવી. રાજ્યલાભે નાનાવિધ સ્વાદિષ્ટ ભોજન તૈયાર કરી રાજર્ષિના સમસ્ત સૈન્યને મનૂષ્ય કર્યું. હામધેનુની અઘોષિક શક્તિથી ચક્રિત બની વિશ્વામિત્રે જતી વેળા વસિષ્ઠ પાસે એ ચિંતામણિની માગણી કરી. ‘રાજલાજ મારી સનાતન કીર્તિ છે, મારું જીવનભર્યં જ છે, એનો ત્યાગ કદાપિ કરી શકું તેમ નથી’ એ વસિષ્ઠનાં વચન સાંભળી કોટિ ગાયો અને અનન્ત દ્રવ્ય બદલામાં આપવાનું વિશ્વામિત્રે કયું.

‘વિશ્વનું સર્વોત્તમ ધન રાજ્યમાં જ અન્તર્ગત છે; એનો ત્યાગ સર્વથા અશકત છે’ એમ દઢતાથી વસિષ્ઠે વિશ્વામિત્રને ઉત્તર વાળ્યો.

બ્રહ્મર્ષિનો ધ્રુવ સંકલ્પ સાંભળી વિશ્વામિત્રના રામેરામે ક્રોધાગ્નિ સળગી રહ્યો. રાજલાને બલાત્કારે દરી લેવા રાજન્યે ખેંચવા માંડી. દુઃખિત અને દીન સુગમિનાં નયનમાંથી અશ્રુધારા વહી રહી અને મુખમાંથી દર્દ અને ઉપ્પી નિઃશ્વાસ નીકળવા માંડ્યા.

મહર્ષિ વસિષ્ઠની ચિરકાલ પરિચારિકા રહી ‘એક-

નિષ્ઠાથી એની યથેચ્છ સેવા કરી તથાપિ એ મારો પરિ-
ત્યાગ કરે છે એમ અન્તરમા વિચારી કામધેનુ અત્યંત
શોકપરાયણ થઈ, દુઃખના આવેગમાં આવી વિશ્વામિત્રનું
બન્ધન છોડી છલગ મારી વાયુવેગે વસિષ્ઠના ચરણમાં એ
આથોડી પડી અને મુક્તકંઠે રુદન કરતી દીન વાણી વહી.—

“બ્રહ્મર્ષે ! મેં આપનો શો અપરાધ કર્યો છે કે
આ રાજભટો મને હરી જાય છે !”

શોકના સંતાપથી પ્રજ્વળતી રાજલાને સમાશ્રાસન
આપતાં વસિષ્ઠે કહ્યું :

“શબલે ! તે મારો લેશ પણ અપરાધ કર્યો નથી
આ ક્ષાત્રજ્વલથી ઉન્મત્ત રાજા તને હરી જાય છે. એની
અનેક અક્ષૌહિણી સેના વડે એ અધિક બલવાન બન્યો છે.
શમપ્રધાન બ્રાહ્મણધર્મ મારાથી ત્યજી શકાય તેમ નથી.
વળી એ રાજશરીર તપોબલ વડે પણ અવધ્ય છે.”

રાજલા વિનયપ્રચુર પણ વીર વાણી બોલી :

“મહાત્મન ! સાચું બલ બ્રહ્મબલ છે, ક્ષાત્રજ્વલથી
એ સદૈવ ચઢિયાતું છે. બ્રહ્મર્ષે ! આપના અમાપ તપોબલ
સમક્ષ ક્ષાત્રતેજનો મહિમા અવશ્ય ઝાંખો પડશે. આપના
મન્ત્રજ્વલથી સંપુષ્ટ બનેલી મને આપ સત્વર આજ્ઞા આપો
એ દુરાત્મા વિશ્વામિત્રનો દર્પ હું પળવારમાં ઊતારી નાંખુ.”

વસિષ્ઠની સંમતિ મળતાં વેતજ રાજલાએ પ્રચક્ર
હુકાર કર્યો અને એના અંગેઅંગમાંથી ‘વેર-વેર’ એમ પોકારતી

વિનાશની ત્ર્યંક શક્તિઓ પ્રકટ થઈ. વસિષ્ઠ અહિંસક રહ્યા પરંતુ પહ્લવ શકે યવન કામ્બોજ બર્બર અને કિરાત આદિ અગણિત અનાય સેના ઉત્પન્ન થઈ અને વિશ્વામિત્રના અપાર સૈન્યનો એણે જોરથી સંહાર આદ્યો. મ્લેચ્છ સેનાથી અભિભૂત થયેલા વિશ્વામિત્ર પરમ વિસ્મય પામી અગ્નિ સમાન અનેક તેજસ્વી અસ્ત્રો છોડ્યાં અને સમસ્ત સૈન્યને હસ્તસાત કર્યું. પરંતુ મ્લેચ્છ દલ ક્ષણેક્ષણે દ્વિગુણિત બનતું ગયું અને વિશ્વામિત્રનું સકલ સૈન્ય થોડીવારમાં નાશ પામ્યું. સેનાને નાશ પામતી નિહાળી વિશ્વામિત્રના સો પુત્રો ક્રોધાવિષ્ટ બની વસિષ્ઠનો વધ કરવા દોડ્યા. વસિષ્ઠે મન્ત્રબલથી એ શતપુત્રનો વિનાશ કર્યો. પુત્ર સહિત સમસ્ત સૈન્યનો સંહાર જોઈને વિશ્વામિત્ર પરમ વિષાદ પામ્યા. એમનું ક્ષાત્ર તેજ નષ્ટ થયું; એમનો ઉત્સાહ હણાઈ ગયો. અવશિષ્ટ રહેલા એક પુત્રને રાત્ર્યંહાર સોપી એ મહાત્મા મહાદેવના પ્રમાદન અર્થે હિમાલયમાં ઉત્ત તપશ્ચર્યા સેવી રહ્યા.

વિશ્વામિત્રની ચિરંતન તપસ્યાથી પ્રસન્ન થઈને મહાદેવે એમની ઇચ્છાનુસાર સાગોપાંગ ઉપનિષદ્ અને ધનુર્વેદનું રહસ્યગાન આપ્યું.

આ અભિનવ શક્તિથી વિશ્વામિત્રનો અવલેપ વધતો ગયો. વસિષ્ઠતપોવનમાં પ્રવેશ કરી અગણિત તેજસ્વી અસ્ત્રો ફેંકી વિશ્વામિત્રે એને બાળવા માંડ્યું. લયબીત બનેલા હજારો મુનિઓ વિવિધ દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા. ક્ષણવારમાં આશ્રમભૂમિ નિર્જન બની. અપાર પરિશ્રમથી

મેવર્ધિત આશ્રમનો એકાએક વિનાશ નિહાળી વસિષ્ઠને
ક્રોધ સળગી ઊડ્યો અને કાલદડ સમાન બ્રહ્મદડ ઉપાડીને
વિશ્વામિત્રો પડગાર ઢર્યો

અરે દુરાચારી ક્ષાત્રજન્ધો ! જભો રહે ! તારા
શસ્ત્રાસ્ત્રનુ અભિમાન હમણા જ જતારુ છું મારુ બ્રહ્મમલ
જોધ લે !”

વિશ્વામિત્રે વિવિધ અસ્ત્રો ફેંક્યા પરંતુ વસિષ્ઠ એ
સર્વ ગળી ગયા છેડે અખિલ જગતને ભયભીત કરતું
બ્રહ્માસ્ત્ર વિશ્વામિત્રે છોડ્યું અને વસિષ્ઠે એ ગળના માડ્યું
બ્રહ્મર્ષિનું ત્રિજુવનમોહન અગ્નિ સમાન ઉગ્ર અને ભનડર
રૂપ જોધને મુનિગણેએ બ્રહ્મતેજ સમાનના વર્મિષ્ઠને વિનંતિ
કરી વસિષ્ઠ શાન્ત થયા અને વિશ્વામિત્ર તેજોહીન અન્યા
પરાભવ પામી નિશ્વાસ નાખતા વિશ્વામિત્ર બોલી ઊઠ્યા

‘ ધિગ્વલ ક્ષત્રિયવલ વ્રહ્મતેજો વલ્લ્હલમ્ ’

ક્ષાત્રમલની નિન્દા કરતા વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મત્વની પ્રાપ્તિ
અથે સ્વસ્થ ચિત્તે તપસ્યા આદરવાનો સંકલ્પ કર્યો

ક

ત્યારપછી તપસ્વી વિશ્વામિત્રે પત્ની સહિત દક્ષિણ
દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું અને કલમૂનાદિનુ ભક્ષણ મરી ધોર
તપશ્વર્યા માડી જતે દહાડે હુવિષ્પન્દ મધુષ્પન્દ આદિ એમને
પુત્રો થયા અનેક વર્ષો વીત્યા જ્યાં પિતામહુ બ્રહ્મા પ્રકટ
થયા અને ‘રાજપિનુ પદ આપી અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

ઉઝ તપસ્યાને અન્તે અવગણના થવાથી વિશ્વામિત્રને કષ્ટ થયું અને ફરી બીજા તપ આદર્યું. દરમિયાન ઇક્ષ્વાકુ-વંશના અયોધ્યાના ત્રિશંકુરાજને યજ્ઞમંત્રથી સંદેહે સ્વર્ગે જવાની અભિલાષા થઈ. કુવંચરુ વસિષ્ઠે અશક્ય ગણી એ ઇચ્છાને અનાદર કર્યો. ત્રિશંકુ દક્ષિણ દિશામાં તપતપતા દ્વીર્વૃતપમ આદિ વમિષ્ઠના શતપુત્રો પાસે ગયો અને ગુરુ-પુત્રોને પ્રણામ કરી યજ્ઞ કરાવવા વિનંતિ કરી.

વમિષ્ઠની આજ્ઞાનું અતિક્રમણ કરનાર ત્રિશંકુની બાલિશતાનો ઉપહાસ કરી ગુરુપુત્રોએ રાજાને અયોધ્યા પાછા જવા સલાહ આપી.

વમિષ્ઠ પુત્રોનાં અયુક્ત વચન સાંભળી અન્ય પુરોહિત પામે જનાનો ત્રિશંકુએ નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો. ઋષિપુત્રોએ ભયકર શાપ આપી રાજાને યજ્ઞનપણ્ય પ્રાપ્ત કરાવ્યું.

ત્રિશંકુનું કાન્ત અને મનોહર શરીર મલિન અને ભયાનક આકાશના દેહમાં રૂપાન્તર પામ્યું એની વિરૂપ અને વિકરાલ આકૃતિ જોઈને મંત્રીઓ અને પુરજનોએ એનો પરિત્યાગ કર્યો. અન્તરના અપાર તાપથી બળતો ત્રિશંકુ મહાતપસવી વિશ્વામિત્ર સમીપ ગયો. અયોધ્યા-પતિની યાજ્ઞવની લાજપીળી ઘોર આકૃતિ નિરખીને વિશ્વા-મિત્રને પરમ કરુણા થઈ અને રાજાને વિકૃતિનું વૃત્તાન્ત પૂછ્યું. ત્રિશંકુએ મહામુનિને આત્મકથા ઠલી સંભળાવી. વિશ્વામિત્રે રાજાને એજ ચડ દેહે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવવાનું બીડું ઝડપ્યું, તત્કાલ યજ્ઞસમારંભ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને

વસિષ્ઠાદિ ઋષિગણોને નિમન્ત્રણ આપવા પોતાના પુત્રો અને શિષ્યોને ચારે દિશામાં મોકલ્યા. ક્ષત્રિય પુરોહિત અને ચાંડાલ યજ્ઞમાનના યજ્ઞમાં લાગ લેવાની વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ રાધપૂર્વક ના કહી. આ નિષ્કુર નિવેદન સાંભળતાં વેંતજ વિશ્વામિત્રનાં નેત્ર ક્રોધથી લાલ બન્યાં શરીર કમ્પવા. માંડયું અને વસિષ્ઠના ઘોર અન્યાયની સામે થવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

કેટલાક મુનિગણોને સાથે લઈને વિશ્વામિત્રે યજ્ઞ ક્રિયાનો આરંભ કર્યો. યજ્ઞ સમાપન થતાં યજ્ઞભાગ અર્થે એક પણ દેવ યજ્ઞમાં આવ્યા નહિ. વિશ્વામિત્રે પરમર્ધેય રાખી પ્રચંડ તપોબલથી ત્રિશંકુને સદેહે સ્વર્ગમાં પહોંચાડ્યો. તત્કાલ ઈંદ્રાદિ દેવોએ એને હાથે માથે પૃથ્વીપર પાછો ઊતારવા માંડ્યો. ત્રિશંકુ ‘ત્રાહિ ત્રાહિ’ પોકારવા લાગ્યો. વિશ્વામિત્રે ‘તિષ્ઠ તિષ્ઠ’ કહી એને અન્તરિક્ષમાં અટકાવ્યો. અપાર ક્રોધના આવેશમાં આવી વિશ્વામિત્રે નવ સૃષ્ટિ રચવા માંડી. દેવતાઓ, સમર્પિઓ અને નક્ષત્રોની એણે નવેસરથી રચના કરી. ઈંદ્રસ્થાને ત્રિશંકુની સ્થાપના કરી. ક્ષાત્રબલનો અતન્ત્ર અતિરેક વિચારી, દેવો દાનવો ઋષિઓ સર્વેએ પ્રતિસ્રષ્ટા વિશ્વામિત્રને નવીન સૃષ્ટિ સંકલ્પને આમદ્ધપૂર્વક વિનંતિ કરી. વિશ્વામિત્રે પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિ અર્થે પોતે સર્જેલા જ્યોતિર્ધરોની મધ્યમાં ત્રિશંકુને સનાતન સ્થાન આપી નવ-સર્જન સંકલ્પ્યું.

કેટલોકે કાલ વીત્યાબાદ દક્ષિણ દિશા ત્યજી વિશ્વામિત્રે પશ્ચિમમાં જઈ તપશ્વર્ગી આદરી. અયોધ્યાનાથ અમ્બરીષ યત્ન અર્થે ત્યાં આવ્યો અને ઋગ્વીકપુત્ર શરણાગત શુનઃ-શેપને નરમેધની દુષ્ટ પ્રયામાથી ઉગારી પોતાનો ન્યેષ પુત્ર વિશ્વામિત્રે બનાવ્યો અને બડખેર પચાસ પુત્રોને ત્યાંજાલ જાતિમાં બિતાર્યા.

વિશ્વામિત્રના મહાન તપથી મંતુષ્ટ બની બ્રહ્મા પ્રકટ થયા અને 'ઋષિ'પદ આપ્યું. ફરી પાછી ઋષિવરે તપસ્યા માડી. દેવોએ દિવ્યસુન્દરી મેનકા મોકલી. સુરાંગનાને નિહાળી વિશ્વામિત્ર મોહ પામ્યા અને અનેક વર્ષો એની સાથે ઇન્દ્રિયસુખમાં વીતાવ્યાં. પરિણામે ઋષિનું તપ તેજ ક્ષીણ થયું, અનુતાપ પ્રકટ થયો અને ફરી પાછી ઘેર તપસ્યા આદરી ઇન્દ્રિય સંયમ પ્રાપ્ત કર્યો. પિતામહે પ્રકટ થઈ 'મહર્ષિ'નું ખીરદ આપ્યું વિશ્વામિત્ર ગદ્ગદ બની બ્રહ્માના ચરણમાં પડ્યા અને 'બ્રહ્મર્ષિ'ના પદ માટે દીન અને કરુણ વચનોમાં કરગર્યા. અધિક જિતેન્દ્રિય બનવાનો આદેશ આપી બ્રહ્મા બ્રહ્મલોક સીધાવ્યા.

ક્ર

ઇન્દ્રિયોનો સંયમ સેવવા દૃઢ નિશ્ચય કરી વિશ્વામિત્ર પૂર્વદિશામાં ગયા અને મૌનસેવી દારુણ તપ આદર્યું. કામ ક્રોધ લોભાદિ પડ્મશુભ્રો ઉપર એમણે મહાન વિજ્ય મેળવ્યો. એમના તપતેજથી ત્રિલોક્ય કમ્પવા માંડ્યું. છેવટે પિતામહની પ્રસન્ન પ્રતિમા પ્રકટ થઈ. મહર્ષિની સર્વ કામના સિદ્ધ કરતા બ્રહ્મા ખેલી બિડયા:

“સૌમ્ય સુન્દર બ્રહ્મર્ષી! તમારા અદ્ભુત મંત્રમયી હું
અત્યંત સતુષ્ટ થયો છું તમને દીર્ઘાયુ અને પરમ કલ્યાણ
પ્રાપ્ત થાઓ સુખેથી તમે નિઃધામ સીધાનો.”

બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરીને વિશ્વામિત્ર ગુરુનજ વસિષ્ઠ
પાસે ગયા વસિષ્ઠે બ્રહ્મર્ષિ કહીને વિશ્વામિત્રને અપાર
સ્નેહથી સત્કાર્યા બોલ્યો પરમ મૈત્રો થઈ

ક

વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રો સુરોગ ઢગી, વાહમાર્કિએ
રામાયણના વ્યાપારનો ઉભર મદાત્માઓ પાસે દીક્ષા
અપારી રામચન્દ્રના આધ્યાત્મિક જીવનનું મહાત્મ્ય કુનયુરુ
વસિષ્ઠના ચંપુ થયું બોલેના વીર બોલેના વસિષ્ઠ જીવનની
શરુઆત વિશ્વામિત્રની અમીદાઈ નીચે થઈ વસિષ્ઠે
જીવનનું આધારભૂત તત્ત્વજ્ઞાન રામચન્દ્રમા જિનારી મનમનું
રહસ્ય મમળવ્યું અને વિશ્વામિત્રે અને અદિમ રહી અ-
સુરોના સહાર અથ અમોઘ અઅવિદ્યા શીખી.

(૨)

વિશ્વામિત્રની ષડત્વ પ્રાપ્તિ થયા પછી ભુગુ
તિનકે પશુરામની બીયણુ આયુધ તૃપ્તિને રામના રમણીય
ક્ષાત્રનેજમા રામાયના વાત્મીકિ ઉદુક્તા થયા ક્ષત્રિયોની
અમર્યાદ દુષ્પતાના અતિરેઠ સામે પશુરામનો દારુણ ક્રોધાનય
પ્રજ્વલિત થયો સત્તા અને સદ્ગતતાના ઉન્માદમા ક્ષત્રિયો
આગળ ધપતા હતા એમની સહસ્રાહ સત્તાનું મૂર્તિમન્ત
સ્વરૂપ હૈનરપતિ કાર્તીર્યની નવરાન અને વિનાશી પ્રતિમામા
પ્રલય ધયુ રાક્ષસપતિ રાવણને માર્દિષ્મતીના દુર્ગમા ગદીરાન
કરી એના ગર્ભનું મદન કરી સત્તાનો મનાન પૂર્ણરી સહસ્રા
હુર્ત અગ્નિ અને ઐશ્વર્યમત્ત બન્યો હતો.

ક્ર

એકવાર મૃગના અર્થે વનમા વિહરનો કાર્તીર્ય અનેક
સેનિકા સાથે જમ મિ સ્થપિના આગ્રમે આવી ચઢ્યો મહા-
પિએ કામરેનુની કૃપા વડે હૈહરપતિનું ભગ્ય આતિથ્ય ઝર્યું
અકિંચન મુનિનું અદ્ભુત ઐશ્વર્ય નિહાળી રાગએ બનાતકારે

કામધેનુ હરી લઈ પોતાના પાટનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. એટલામાં જામદગ્ન્ય પરશુરામ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. કામધેનુના અપહરણની હકીકત સાંભળતાજ ભાર્ગવ સહસ્રાર્જુનની પૂઠે પડ્યા અને એના સહસ્રગ્રાહુ કાપી પરશુથી એનો શિરચ્છેદ કર્યો. સહસ્રાર્જુનના પુત્રોએ પિતાનું વૈર વાળવા પરશુરામ વનમાં હતા ત્યારે આશ્રમની યત્રશાલા ઉપર આક્રમણ કર્યું અને જામદગ્નિને મંહાર્યા. હૈદયોએ કરેલા દારુણ પ્રતિવધથી રેણુકા અત્યંત દુઃખિત બની અને એકવીસવાર છાતી કુટી કરુણ વિલાપ કરવા માંડ્યો. પરશુરામે પાછા વળી માતાને આશ્વાસન આપ્યું. ભાર્ગવે સ્વભરોષે ભરાર્ધ ક્ષત્રના વિનાશની પ્રતિજ્ઞા કરી અને તીક્ષ્ણકુકારની ધાર વડે હૈદયોને હણી રુધિરની ભયાનક સરિતા વહેવડાવી. પરશુરામે એકવીસવાર નક્ષત્રો પૃથ્વી કરી અને મહાકાલ રુદ્ર સમાન સર્વત્ર ધૂમી રહ્યા. એના ભયંકર મંહારથી આર્યમંરુદ્ધિનું અસ્તિત્વ મંદેહમાં આવો પડ્યું. એનાં નિષ્કુર કૃત્યોને સ્વભ્રમમદ્દ એક અવાળે નિંદવા લાગી. પરિણામે ભાર્ગવને જ્ઞાન આબ્યું. સરસ્વતીના નિર્ભય નીરમાં સ્નાન કરી પરશુરામ શાન્ત થયા. એના અન્તરમાં અનુતાપ પ્રકટ થયો અને દયાના અંકુર ફૂટ્યા. સમાજની શાન્તિ અર્થે એણે શસ્ત્રમંન્યાસ લીધો અને મહેન્દ્રગિરિ ઉપર જઈ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આરંભી.

ક

વાદમીઠિની આર્યદર્શિ સમક્ષ યુગો પર્યંત ઉપસ્થિત થએલા કેવડાઓ ઉકેલાતા હતા. આર્યોના ધાર્મિક સામાજિક

અને રાજકીય મહાપ્રશ્નોના રહસ્યો અધિકાધિક પ્રકટતા હતા હરધનુભગ કરે એવો આદર્શ ક્ષાત્રવીર એમના મનોનયનમા ઉલ્લસતો હતો.

એટલામા બ્રહ્મવિદ્યા અને યજ્ઞભાવનાનો સુભગ સમન્વય કરતી અનામકત યોગી મિથિનેશ જનકની સૌમ્ય મૂર્તિ મહર્ષિની મનોભૂમિમા પ્રકટ થઈ રાજર્ષિ જનકના દરબારમા એકત્રિત થએલા વિદ્વાનોમા પૂછાએલો પ્રશ્ન ‘એ પારિક્ષિતો ક્યા ગયા ?’ અને ‘બધા યાગિકા જાય છે ત્યા’ એ ઉત્તરના ભણુકાર વાદમીડિના કર્ણુમા સભળાતા હતા પિતાના વૈરનો બદલો લેવા હિંસામય સત્રામથી પ્રાપ્ત કરેના વિજયને અતે થએલા જનમેજયના યજ્ઞની જોરથી થએલી અવગણુનાનું મુનિવર સતત ચિન્તન કરી રહ્યા આર્યસંસ્કૃતિનું અખડ સ્વરૂપ એમના મનોમુકુરમા પ્રતિબિમ્બિત થયું અને નવવિધાન આગળ આદ્યુ

ક્ર

મુદ્ધ અને મહારતે બદલે આર્યોના સ્વભાવસિદ્ધ કૃષિયજ્ઞને જનકે સમસ્તદેશનો રાષ્ટ્રધર્મ માન્યો હતો અને જાતે હળ ખેડી એ ધર્મનો સાર્વત્રિક પ્રચાર આરબ્યો હતો. પૂર્વની દૂરતર સીમા પર્યંત જનકે આર્યમસ્થાન જમાવ્યું હતું આર્ય અને અનાર્યને જોડી કૃષિપ્રધાન આર્યસંસ્કૃતિનો વિસ્તાર કરવાનું એનું મનોહર સ્વપ્ન હતું

તત્ત્વવિદ્ જનકે હળ ખેડતા ખેડતા સીતાના ‘જનક’ બન્યા હતા

ક્ર

ત્રિપુનાસુરના મંદાર અથે દેવોએ શંકરભગવાનને આપેલુ હરધનુ અસુરના વિનાશ પછી જનકના દરબારમાં અનામત તરીકે પડ્યુ હતુ. જનકના પૂર્વજ દેવરાતને દેવોના અનુમત્તથી એ પ્રાપ્ત થયુ હતુ. યુદ્ધ, મંદાર અને પર્યંતે યજ્ઞનું એ પ્રત્યક્ષ ધનુષ પ્રતીક હતુ. એ ધનુર્ભગને અથે જનકે અમરલીન મર્ષ ક્ષત્રિયોની સદાયતા માગી અને એ વિશાલ ધનુષને ચઢાડી ખેંચી તોડી નાંખનાર ક્ષાત્રવીરને પોતાની પુત્રી સીતા પરણાવવાનું પણ કર્યું. અનેક ક્ષત્રિયો આજ્ઞા અને ગળા. એમનો દંભ ખુલ્લો થયો; એમની ક્ષમણાઓ ભાગી ગઈ. હરધનુષ ક્રોધથી ચૂરચૂર નહિ. જનકને પરમ ખેડ અને નિર્વેદ થયાં. છેલ્લે ત્રિશ્વામિત્રે જનક માથે રામચન્દ્રનો યોગ દરાવ્યો અને રામે એ મદાધનુષ જોત-જોત માં ભાગી નાંખ્યું. જનકે ગમ અને સીતાના લગ્ન કર્યા અને રામને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી ગણી જીવનમુદ્રેશ પાડ્યો.

ક

શિવધનુષનો ભગ માંભળી ક્રોધાવિષ્ટ બનેલા પ્રતાપી પુરુષરામ તપશ્ચા હોટી વધુવર સમેત અયોધ્યા સીધાવના દશરથમંળને માર્ગમાં રોકી લેતા રહ્યા. ભાગવના એક કાથમા તીક્ષ્ણ કુકર હતો અને ખીચત કાથમાં ભગવાન વિષ્ણુએ જુગપુત્ર ઋષિવર ઋચીકને અનામત આપેલું વિષ્ણુનુ ધનુષ હતુ. પુરુષરામને એ પૂર્વજપરપરાથી પ્રાપ્ત હતું. શિવધનુષના સમાન એનો પ્રભાવ હતા પરંતુ એના પ્રતિભાગીની નિઃચંક અને નિષ્કુર ભવાનકતામાંથી એ મુક્ત હતું. યુદ્ધ અને મંદારને પાશવનાના પ્રદેશમાંથી માનવતાના મહાદેવમાં મંદાન્ત દરવાની એ માર્તિક સસ્ત્રમાં સંક્રિ

હતી. પ્રેમ અને સહકારની ઉદાર અને વિશાલ ભાવના પ્રકટાવવાનું અને શાંતિની સ્થાપના કરવાનું એમાં સામર્થ્ય હતું. મુદ્ધ રૂપી વિનાશક એવી રાગને ફેલાતો અટકાવે એવું એ સત્વચાવી હતું.

પરશુરામે રામચન્દ્રની સમીપ આવી ક્રોધથી લાવચોળ બની હરધનુભગનું કારણ પૂછ્યું. ‘ધીમે ધીમે જીલું બનવાથી એ સ્પર્શ કરનાં જ ભાગી ગયું !’ એવા રામના નર્મચત્ર સાંભળી ભાગેને વંધ્યુરધનુષ રામ સન્મુખ ધમ્મું અને જોરથી પડકાર કર્યો.

“અરે ક્ષત્રમાલ ! તારામાં દૈવત હોય તો આ વિધ્યનું ધનુષ ચઢાવ. આ બાણ ચઢાવનાર સાથે હું દન્દ્યુદ્ધ કરવા તત્પર છું.”

તત્કાલ રામચન્દ્રે એ ઉત્તમ શરાસન હાથમાં લીધું અને સાથે સાથે ભાર્ગવની વંધ્યુની શક્તિ પણ હરી લીધી.

ઠર્ણપર્વત બાણ ચઢાવીને રામચન્દ્ર બોલ્યા:

“નમઃસ્તુભ્ય ! આ બાણથી આપની ગતિ રોકું કે તપથી પ્રાપ્ત કરેલા લોકોનો નાશ કરું ?”

પરશુરામ તેજોહીન ચર્ષિ ગયા અને આશ્ચર્યચકિત ચર્ષિ ને બોલ્યા:

“ મહાવીર ! મારા અવતારનું પ્રયોજન આજ પૂરું થયું. મારી વૈષ્ણવી શક્તિ આપને વરી ચૂકી અનેક મનોરંજક ગુણોથી ભરપૂર આપના તેજસ્વી સ્વરૂપમા મારું તેજ સમી જાય છે. ભગવન્ ! મારી ગતિ અકુઠિત રહેવા દો. તપોબળથી પ્રાપ્ત કરેલા અનિત્ય લોકને હરી લઈ મને આપનું અક્ષય પદ આપો. ”

રામચન્દ્રે શરમંધાન કર્યું અને તપોબલ્લ સંચિત લોકને વિશીર્ણુ થતાં જોતાં જોતાં પળવારમાં પરશુરામ મહેન્દ્રાચલની મધ્યમાં જઈને બેઠા.

✽

સર્વત્ર પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો.

✽

ભક્ષ અને ક્ષત્ર વચ્ચે આદર્શોનું મુદ્દ હતું. આર્ય-જનમહાલમાં અન્તર્ગત બને વિરુદ્ધ પણ આવશ્યક તત્ત્વોનો એ વિગ્રહ હતો. પ્રાચીન અને નવીન, સ્થિરતા અને મંથન, શ્રેયમ અને સ્વાતંત્ર્ય આદિ મહાન બળોનો એ મનાતન મંથામ હતો કેટલીકવાર આ બને વિરોધો તરવોનું મમતોલપણું ખમી જતું અને પરિણામે એક તરવ અંત્ય સ્વરૂપ ધારણ કરતું અને ખીજું તરવ ગોણ બનતું. જન-મમાન્તો નૈતિક વિકાસ જોખમમાં આવી પડતો. પુનઃ વ્યવસ્થિતિને અર્થે કાંઈ મહાન મેયોજક શક્તિ પ્રકટ થતી

અને ઉભય વચ્ચે અવ્યવસ્થા મટાડી જનમડલને ફરી પાછી
વકાસક્રમમાં લેવે લઈ જતી.

ક

પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પ્રવર્તક વસિષ્ઠ હતા; અભિનવ—
આદર્શોના ઉપાસક વિશ્વામિત્ર હતા. વસિષ્ઠે તપોવનમાં
વસી તપોબલ વડે આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ મૂલવી. વિશ્વામિત્રે
નગર વસાવી સૈન્ય જમાવી ભાતિક સત્તા પ્રાપ્ત કરી.
વસિષ્ઠની આધ્યાત્મિક શક્તિ હરી લેવા વિશ્વામિત્રે સંકલ્પ
કર્યો. પરિણામે સ્પર્ધા અને સંગ્રામ થયા. વસિષ્ઠે બ્રાહ્મણની
અહિંસક વૃત્તિ આગળ કરી અને અનાર્યોએ આધાર આપ્યો.
બ્રહ્મર્યિમાં વસેલા અમાપ આત્મબલે સર્જેલી સંહારની
અગણિત શક્તિઓ સમક્ષ વિશ્વામિત્ર દીન અને
અસહાય બન્યા.

વસિષ્ઠને ધોર અન્વકારમાં પણ આત્માની અનન્તતામાં
અને અપાર સર્જકતામાં અચલ શ્રદ્ધા હતી.

વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠ સમાન થવા અર્થે ઉગ્ર તપ-
શ્રયા આરંભી અને અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી સંસ્કૃતિનાં
અભિનવ બલો ઉપજાવ્યાં. વિવિધ પ્રયોગોને અંતે વિશ્વા-
મિત્રને સિદ્ધિઓની નિરર્થકતાની પ્રતીતિ થઈ.

અધ્યાત્મબલ એ આંતરદૃષ્ટિજન્ય છે, એનું
અપહરણુ સર્વથા અશક્ય છે, ચિરંતન આત્મમન્યન અને
ચિન્તનનું એ પરિણામ છે અને અપાર તપોબલ વડે એ

સાધ્ય છે એ અનુભવ ધીમે ધીમે વિશ્વામિત્રના અંતરમાં
ઊડેા ઊતરતો ગયો. વિશ્વામિત્રની તપસ્યા નિર્ભય અને
નિષ્કામ બની અને પર્યંતે અદ્ભુત આત્મશક્તિ મેળવી એ
વસિષ્ઠના સમાનધર્મા થયા.

ક્ર

ક્ષત્રિયોના દારણ્ય અત્યાચાર સામે પરશુગમે હિંસાનું
વિનાશક શસ્ત્ર ઊગામ્યું. અને ક્ષાત્રકુવનો ઉચ્છેદ કરી
બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનું જતન કરવા નિષ્ઠુર પ્રવૃત્તિ આપરી.
ભાર્ગવના લીધણ્ય હસાકાડથી ક્ષત્રિયોના જીવનમાં કોઈ
વિશિષ્ટ મૂલ્યપરિવર્તન થયું નહિ. પરશુગમે શસ્ત્રત્યાગ
કર્યો એટલે ક્ષત્રિયોએ પોતાની જૂની રીતે જીવન ગુજારવા
માડ્યું. રાજર્ષિ જનકે અકારણ્ય મંદાર અટકાવી પ્રાચીન
આર્યોની અધ્યાત્મવિદ્યા અને કૃષિને જીવનમાં પ્રાધાન્ય
આપવા સમકાલીન ક્ષત્રિયોને આવાહન કર્યું જનહિત
અર્થે શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપના ક્ષત્રિયો તત્પર નહોતા.
જનકના જીવનની કલ્યાણકારી ભાવનાઓને જીવનમાં
ઊતારી એનો સમસ્ત દેશમાં પ્રચાર કરનાર આર્યવીર રામ
એકલા જ હતા.

ક્ર

ધ્રુવ અને ક્ષત્રના મધુર સંયોગનું પરમ રહસ્ય
કવિમાનસમાં મથાર્થ પ્રકટી તાલમદ્ વાણીમાં મૂર્તિમન્ત
થતું હતું.

ક્ર

રામચન્દ્ર

(૧)

વાદ્મીઝિના મનોમહાસાગરમાં માનવતાની મહાભાવના ગમ્भीર નાદે ધ્રુવવતી હતી. મહર્ષિનાં કાન્તદર્શિનયનો કાઈ ઉન્નત ગિરિશૃંગ ઉપરથી, સમુદ્રના અપાર તરંગોમાં માનવ-જીવનનું મગલ ભાવિ નિહાળતાં હતાં. અનન્ત વ્યોમમાંથી અમૃત વર્ષાવતી પૂર્ણચન્દ્રની પ્રસન્ન ચન્દ્રિકા મહોદધિના ખડેખડને ઊગ્મળાતી હતી

વિશ્વની આસપાસ વિસ્તરેલા સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાંથી અનન્તનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ મુનિવરના મનોનયન સમક્ષ સમુદ્ધાસમાં વહેતો હતો. સભ્ય અને સૌન્દર્યની સનાતન હીલા એના નિત્યનૂતન પરમ ઉર્જાવલ રૂપમાં પૃથ્વી ઉપર પ્રત્યક્ષ થતી હતી. જીવનની અઢળક સમૃદ્ધિ પદાર્થમાત્રના અન્તરમાં ભરપૂર ઊભરાતી હતી

સમકાલીન પ્રશ્નોને સનાતન સ્વરૂપ આપવા મુનિવર તલસતા હતા. કાલની પેલે પાર વિરાજતી ભાવનાઓ

અને કાલના અન્તરમા તર્કિતી માનવતા પોતપોતાના સ્વરૂપો પ્રકટ કરવા તત્પર બન્યા હતા જનસમાજના આત્માનું સ્વાતન્ત્ર્ય સરક્ષવા મુનિવરનો સકલ આત્મા પ્રવૃત્ત થયો હતો જનસમૂહની લાગણીઓ અને આકાંક્ષાઓ મહર્ષિની આન્તર ગુહાના ગહનતમ પ્રદેશમા જાડી જીતરી હતી લોકહૃદયના જોડા ધબકારા ઋષિવગ્ના સૂક્ષ્મ શ્રવણપુટમા સતત સંભળાતા હતા સેડડો વર્ષોની કષ્ટતમ તપસ્યાને અન્તે પ્રાપ્ત કરેલા આધ્યાત્મિક અને નૈતિક મૂલ્યો અમૂલ્ય માનવદેહમા મૂર્તિમન્ત થતા હતા માનવતાની સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના અવનિ ઉપર અવતરી હતી

વસિષ્ઠ વિશ્વામિન અને જનકે સીંગેલી શક્તિથી રામચન્દ્રનું વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત રીતે ખીલી જોડ્યું આત્માની સુંદરતા સાથે સાચા બનનું મયોજન થયું આર્યતાની ઉદાર ભાવનાઓ સજીવન થઈ આર્યગુણોનો ઉદય થયો માનવ તાના મહાયુગનું મહાણુ થયું

❦

સીતાને વરીને રામચન્દ્ર અયોધ્યા સીધાવ્યા અને જનકની એ જીવનસંદેશિજાને હૃદયના પુણ્ય ધામમા પધરાવી એની સાથે આનન્દ વિહારમા અનેક દિવસો વીતાવ્યા એ મુકુમાર બાલાના ગુણુ અને રૂપથી પ્રમત્ત થઈ રામે એના હૃદય સાથે હૃદયયોગ સાધ્યો સીતા એ રામચન્દ્રની સૌન્દર્ય-લક્ષ્મી બની અને એના નિત્ય મમાગમથી રામની જીવન પ્રજા અધિકાધિક તેજસ્વી બનતી ગઈ

હૃદયકુના ઉત્કૃષ્ટ વચના રાજર્ષિઓ જનકન્યાણી મહાભાવનાઓ મન્નિષ્ઠાથી મેવતા હતા અને અનેક વર્ષો પ્રગ્નહિતની ધર્મધુગ વહી પુત્રને ગન્યલક્ષ્મી સોપી આયુષ્યને ઉત્તરકાય તપોવનમાં નિર્ગમન કરતા હતા. રાજર્ષિ હશરથે જીવનનો દીર્ઘકાલ જનહિતમાં વીતાવી, જર્જરિત દેહ થતાં, પ્રગ્નપરિપક્વ બોવાવી અને જ્ઞાનવૃદ્ધ સાક્ષણો, પ્રધાન પુરજનો અને પ્રમુખ જ્ઞાનપદો મમક્ષ રામચન્દ્રને સુવરાજપદ આપવાની યોતાની હઝા દર્શાવી અને સભાજનોનો સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય પૂછ્યો. રામના રમણીય ગુણોથી મંતુષ્ટ થએલી પરિપક્વ પ્રજ્ઞનાથના પ્રતિનિધિ તરીકે રામચન્દ્રની વરણી કરી આ શુભ વ્રત્તાન્ત સાંભળતા જ અયોધ્યાની જનતાએ મહાન દયયોષ કર્યો. ધર્મર્ષિ વસિષ્ઠે અભિષેકની તૈયારી માડી પુરારીઓએ જીવનનો અપૂર્વ મહોત્સવ આદર્યો.

પન્થુ રામનું સ્થાન અયોધ્યાના રાજપ્રામાદમાં કે નગરના પરિમગ્નમાં નહોતુ. અયોધ્યાની સંકુચિત સૃષ્ટિ કરતા અધિક વિશાલ જનતા એ પુરુષોત્તમની પ્રતીક્ષા કરતી હતી નગર અને ગ્રામની સીમાઓથી દૂર દૂર આવેલાં અગણિત અરણ્યોમાંથી સત્ય અને શાન્તિના અનેક ઉપાસકોના આર્તનાદ રામના હૃદયને આરપાર વીંધતા હતા. આત્માના અરિઓનું મન્ય અધિનાધિક વિસ્તરતું હતુ. એ સર્વ જૂત કાલના વયગ્ગ જૂનો હતાં, પાશવ જલના પરમ પૂજારીઓ હતા, ન્યાયની ઉર્જાવલ અને ઉચ્ચત ભાવનાના ઉગ્ર વિરોધીઓ હતા અને માનવજાતના સર્વ સામાન્ય શત્રુઓ હતા. નિરાધાર આર્યોનો ગતી પશુની યેઠે એ શિકાર કરતા

હતા. પુણ્યશીલ તપસ્વીઓનો એ નરમાંસભક્ષકો નિર્દય-
તાથી નાશ કરતા હતા. અનાથ ઋષિપત્નીઓ અને નિર્દોષ
ઋષિઆલોકોના મનોહર અને આશાપ્રદ જીવનને એ ધોર
રાક્ષસો નિરર્થક વિશીર્ણુ કરતા હતા. સકલ વનભૂમિ એ
અગ્નિપીડક દિંસકોના ત્રાસથી ' ત્રાહિ ત્રાહિ ' પોકારતી હતી.
સમસ્ત તપોવન પ્રતિક્ષણ એક ધર્મચારી રાગની રાહ
જોતું હતું.

રામના અન્તરમાં અરણ્યનો ધર્મસંદેશ મંભળાતો
હતો. એના દૃષ્ટનાનયન સમક્ષ આર્યસંસ્કૃતિનો અવિરત
પ્રવાહ અરણ્યોમાં ચર્ચને વિસ્તરતો વિશાલ વમ્બુધરાને રસ-
બોળ કરતો પ્રલક્ષ થતો ગયો. હિમાદ્રિના ગગનસ્પર્શી શિખર
ઉપરથી મંરકૃતિની સ્વર્ગગાને સપાટ ભૂમિ ઉપર ઊતારી
પૂર્વ મહાસાગર પર્યંત લઈ જનાર પુણ્ય પૂર્વજ ભગીરથની
પ્રતાપી પ્રતિમા રામના નેત્ર મમક્ષ ખડી ચર્ચ. અગત્યના
આશ્રમ પર્યંત અને એથી પણ દૂર જનસ્થાનમાં વહેતી એ
મંરકારગંગાને દક્ષિણ જલનિધિનાં વિશાલ અને ગદ્ગદ નીર
પર્યંત વિસ્તારી મહાબુલાવ ભગીરથને સહિલાંગલિ આપ-
વાનો રામચન્દ્રે સંકલ્પ કર્યો. શાન્ત અને સ્વસ્થ માનવતાના
વિનાશક માનવકંટકોને માર્ગમાંથી દૂર કરી આર્ત અને
અનાથ જનનાને આસજન સમાન મંરક્ષી મુમુક્ષુને
મંરકારખીનો કરવા એ કર્મનીર ઉત્સુક થયા. એના મનો-
રાજ્યમાં માનવવંશના સંકલનની મહાભાવના દૃષ્ટના
ઉત્તમ મિદામન ઉપર વિરાજતી હતી.

પરતુ પ્રગલ્ભ રાજ્યલક્ષ્મીએ રામચન્દ્રની સમીપ આવી એ પુરુષોત્તમનું પ્રસાદન કરવા માંડ્યું. એ સર્વાંગસુંદરીની નૌતમ હાલિ સંગોહક અને સંદોષક હતી. માનવતાના પ્રશસ્ત પૌરુષના એ પ્રતિનિધિને વરવાની એની પરમ અભિલાષા હતી. રામચન્દ્રના હૃદયમન્દિરમાં પ્રવેશ કરવા એ અથાગ પરિશ્રમ કરતી હતી. પરતુ રામના હૃદયધામમાં સીતાની મનોહર અને નિર્ભય મૂર્તિ મન્દ મધુર હાસ્ય કરતી વિલસતી હતી. રામની એ હૃદયદેવી હતી. એ પ્રિયતમ પ્રતિમા સમીપ રામનો સમગ્ર આત્મા સ્નેહનો સતત સ્રોત સર્જતો હતો અને પુણ્ય પ્રદોષ પ્રકટાવતો હતો. એ અખંડ દીપની સનાતન જ્યોત એ નરવીરના અન્તરમાં પ્રતિક્ષણ પ્રકાશતી હતી.

સીતા પ્રત્યે રામની અચ્ચ નિષ્ઠા નિહાળી રાજ્યલક્ષ્મી નિરાશ અને અસહાય બની અને નયન ઢાળી મન્દ પગલે મહોદધિમાં નિજધામ ચાલી ગઈ.

દરમિયાન રામના સુવરાજ્યપદની પ્રવૃત્તિ હિતસાદના પૂર્ણ જોશમાં પ્રવર્તતી હતી. સાથે સાથે જગત્ પળે પળે પરિવર્તન પામતું હતું. પ્રત્યેક ક્ષણે એની પરિસ્થિતિ બદલાતી હતી. અદૃષ્ટ દૈવ અકલ્પ્ય પ્રસંગોની પરપરા સર્જતું હતું એની ચપલ અને ચચલ તરંગમાલા ઉપર સરી જતી સ્વસ્થ અને સત્ત્વશીલ માનવતા પણ અનેકવાર પ્રાકૃત અને સત્ત્વહીન બનતી હતી. એની અકલ અને આકસ્મિક ગતિ, તપસ્વીઓનો તપોભગ કરતી, શુદ્ધિમાનોનો શુદ્ધિશ્રંશ કરતી,

નિર્ભયને લયભીત કરતી, આશાવન્તને નિરાશ બનાવતી, અને ધીરવીરને દીન બનાવતી, જિતાવળી ગતિએ આગળ ધપતી હતી. એ નિષ્કુર અને માયાવી દૈવ સાથે યુદ્ધખેલન અત્યંત કઠિન હતું.

અયોધ્યાના રાજપ્રાસાદમાં દૈવની દારણુ લીલા મકાણી હતી.

આનન્દના આહ્વાદક મન્દિરમાં જ શોકના ભયંકર ખીજ વવાતા હતા, અને જોતજોતામાં અંકુરિત ધર્ષ, વિકાસ પામી, વિષવૃક્ષમાં પરિણમતાં હતા.

રામના અભિષેકમાં અદેખી મન્થરાએ કૈકયીને સૌભાગ્યધ્વસ કર્યો અને ક્રોધના આવેશમાં આવી મસ્તક ઉપર ઝંઝુમતો સર્વનાશ રાણીને સમગ્રવ્યો. મન્થરાએ જગાવેલા હુતાશનથી કૈકયીના અન્તરમાં ભય કર દાહ જીઠ્યો. એનું સ્વસ્થ અને સરલ હૃદય કુબ્જનના અંગ જેવું વિરૂપ અને કુટિલ બન્યું. એની મગલ અને મનોરમ મુખરેખા સ્થામ અને નિસ્તેજ બની. એનો પ્રતાપ નષ્ટ થયો. એની આશા અદષ્ટ ધર્ષ. એ અત્યંત દીન અને લયભીત બની. સત્વહીન યએલી તરુણ સત્રાગ્રી ક્રોધાગારમાં ભૂમિ ઉપર રાજર્ષિની રાહ જોતી પડી રહી.

તત્કાલ કામના વેગથી વિદ્વલ બનેલો વૃદ્ધ દશરથ કૈકયીને ઝંખતો ઝડપથી ક્રોધાગારમાં આવ્યો અને અસ્વસ્થ પ્રિયતમાને સાન્ત્વન અને સમાધાન આપી અનેક દૃષ્ટા-

ચોની સિદ્ધિ અર્થે વારંવાર વીનવવા લાગ્યો. કામી રાગને સ્વવશ થયેલો મમજુ કૈકેયીએ દેવાસુરમંત્રામમાં પોતે રક્ષેલા પ્રાણુનું પતિને રમરણ કરાવ્યું અને ‘રામનો ચૌદ વર્ષ વનવાસ અને હારતનો અભિયોગ’ એ અનામત મૂકતાં બે વરદાન માગ્યાં.

અયોધ્યાના શાન્ત સરોવરમાં સ્વાયંતો પ્રયત્ન શિલાખંડ પડ્યો અને સમસ્ત વાતાવરણ ખળભળ્યું.

દશરથને રામ પ્રત્યે કૈકેયી મમાન આસક્તિ હતી. રામનો વિયોગ સહન કરવાનું એનામાં સામર્થ્ય નહોતું. રાણીનાં દારુણ વચન સાંભળતાં જ રાજર્ષિને મૂર્છા થઈ. કેટલીકવારે જનમૃત ધર્મ ક્ષણવાર ક્રોધના આવેશમાં કૈકેયીને અનેક કટુવચન એ કહેવા લાગ્યો અને ક્ષણવાર દીન બની કાર્ષ્ઠ અન્ય વચન માગવા કાન્તાને કરગરવા લાગ્યો. કૈકેયીએ સત્યનિષ્ઠ રાગની પ્રતિષ્ઠાસિદ્ધિ ઉપર બાર મૂક્યો. નિગશ અને અનાથ બની દશરથે નૈસર્ગિક ધૈર્ય છોડ્યું અને ક્રુણુ આક્રન્દ કરતો મહીપાલ મૃતવત્ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો.

પરંતુ રામના જીવનનો પ્રધાનસૂર અનાસક્તિ હતો. જનકના એ સંદેશવાદક અનાસક્ત યોગી હતા. સુખ અને દુઃખનાં એનાં મૂલ્યો સામાન્યથી સંવધા બિન્ન હતાં. સુખને સહેલાઈથી છોડવાની એનામાં અપાર શક્તિ હતી. દુઃખને નિકટના સ્નેહી તરીકે સ્વીકારવાની એનામાં અખૂટ ધીરજ

હતી સમ અને વિષમ, ઉભય અવસ્થામાં, એની આત્મ નિષ્ઠા અચલ હતી

જોતજોતામાં રામ પિતા મન્યુષ્ય આવી પહોંચ્યા પિતાની પ્રતિજ્ઞાના પાલન અર્થે અને ભરતના કલ્યાણ અર્થે એ મર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તત્પર હતા પ્રજ્ઞનાથ પિતા અને કૈકેયીની પ્રદક્ષિણા કરી, ઉભયને અભિવન્દન કરી, દૈાસ્યા અને સુમિત્રાની આરા લઈ, અપિય અન્ત પુરને અને અયોધ્યાની પ્રજાને કકળતી મૂકી, રામચન્દ્ર, સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત અગ્ન્યના આવાહનને અનુસરવા ચાલી નીકળ્યા

૫

મંજોગાના ઘેરા વાદળા ક્ષણવાગ્મા ઘેરાતા અને ક્ષણ વાગ્મા વીખગતાં અનન્ત અવમશમાં વહેતાં હતા એ મર્વની વચ્ચે રામચન્દ્ર અચલ અને સનાતન મલ મમાન અડગ ઊભા હતા

૫

(૨)

વાસ્તીકિની મધુરી વીણામાંથી વિરલ અને મનોહર સૂરો નીકળતા હતા. સૌન્દર્યદેવીની સનાતન વીણા સાથે તદ્રૂપ બની મહર્ષિની વીણા અદ્ભુત મેવાદ સર્જતી હતી. આ સમરસ અવસ્થામાં, ઋષિવરનાં આર્ષનયનો એમના સકલ આત્માને અપાર પ્રેરણા આપતાં હતાં જીવનની વિષમતામાં મુનિવર સમત્વનું દર્શન કરતા હતા. ધોર અન્ધકારની મધ્યમાં મહર્ષિ તેજની કલ્પિકાઓ એકત્રિત કરતા હતા. મૃતિના વિવિધ સ્વરૂપોમાં એ જીવનરહસ્ય નિરખતા હતા. એનાં પથ મહાત્મવોમાં એ પવિત્રતાનો સાક્ષાત્કાર કરતા હતા. એમની અખિલ મનોભૂમિ એક મનોરંજક પુષ્પવાટિકા બની હતી, એ પુષ્પોદ્યાનમાં ખીલેલાં પરિચિત પુષ્પોની મનોહર આકૃતિઓ અને રમણીય રંગો, મુનિવરની અભિનવ કલ્પના જાગૃત કરતાં હતાં. કલ્પનાના શતસહસ્ર વિશ્વોમાં કવિસાર્વભૌમ વિહરતા હતા.

કવીન્દ્રનો સૂક્ષ્મદેહ સૌન્દર્યદેવી સાથે અન્તરિક્ષના અનન્ત વહેણમાં વહેતો હતો. માર્ગમાં, વિશ્વદૂત મેઘની પેઠે, પર્વતોનાં શિખરો ઉપર અને વૃક્ષોનાં કુસુમિત અગ્રો ઉપર

આરામ લેતો, મન્દ મધુર વાયુની લહરીઓ અનુભવતો, પ્રકૃતિ અને માનવજીવનના અગણિત ભેદો ઉન્નતો, એ હવામાં આગળ તરતો હતો.

ક

રામચન્દ્રના જીવનમાં મત્સ્ય સૌન્દર્ય અને સ્નેહની ત્રિવેણી અવિગત પ્રવાહમાં વહતી હતી એની મત્સ્યનિષ્ઠા કૂટા અને કરુણતાની મધ્યમાં જીવનને લગ્નતા સમર્પણ કરતી હતી એની સૌન્દર્યનિષ્ઠા કુટિરતા અને વિરૂપતાને વાંધીને જીવનની મનોહરતાનું દરન કરાવતી હતી એની સ્નેહભાવના કઠોર અને કિન્નરકનકને સ્થાને પ્રેમનું સાર્વત્રિક માત્રાભ્ય સ્થાપતી હતી એના જીવનની મહદ્દિ અને શક્તિ માનવતાના મનોરમ ભાવિની ઉત્તરવ આશામાંથી જન્મી હતી એની પ્રવૃત્તિનું પ્રેરકમન એના આનન્દ અને આશા મનનું પ્રભવસ્થાન એ સનાતન શ્રદ્ધા જ હતી.

વનવાસના આરંભમાં જ રામચન્દ્રે પ્રકૃતિ અને માનવહૃદયના પવિત્ર નિર્ઝરોમાંથી ઝરતા પ્રેમમનું પુષ્પ લપાન કરવા માંડ્યું નિરાદગજ શુદ્ધતા સ્નેહ સમાગમથી મનુષ્ય બની, આર્ય સુમન્ત્રની આજ્ઞા લઈ, રામચન્દ્ર સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત, એ લલિત નૌકામાં બેસી, ગંગાને પેલેપાઠ અગ્નિયોમાં લેવા અને એ નિર્મર્ગમણીય પ્રદેશોની મધ્યમાં અપાર આનન્દ અનુભવતા આગળ ચાલ્યા પ્રકૃતિમમસ્ત એ પુરુષરીંગનો લગ્ન મત્સ્ય કરતી હતી વિવિધ વૃક્ષોમાં ચઢને વહેનાં રૂપેરી ઝગણાનો મર્મગ્નાદ અન્તરમાં ગળુમ્તા મલના મનાતન નાદ સાથે પ્રતિક્ષણ તાલ આપતો હતો ઘેરા અને મનોહર જળથી ભરેલી

સ્વચ્છ સુન્દર મરિતાઓ મુક્તકંઠે મધુર ગીતો ગાતી હતી અને એ નરવીરના અન્તરમાં મંલગાતા અનિર્વાચ્ય મંગીત સાથે અપૂર્વ સંવાદ સર્જતી હતી. પૃથ્વીના અન્તર્પટમાંથી છૂટતી સુવાસ સાથે રામના આત્માની સુવાગ લગતી હતી અને સકલ વનભૂમિ એ લોકોત્તર સુવાગથી મધમધતી હતી. રામની ઉજ્જવલ દષ્ટિ પડતાં જ, અરણ્યના અન્ધ-કારમય ખડોની ભયાનકતા ઓમરી જતી, ગિરિશૃંગો પર ઝંઝુમતાં મંદન વૃક્ષોનાં રયામ અવગુંઠન સરી જતાં અને શાન્ત અને સુકુમાર તેજથી ઝળકતા પ્રસન્ન કિરણો પ્રવેશ પામતાં. અમંખ્ય તારાઓથી સુરોજિત આકાશ રાત્રિએ પ્રકાશતું અને રામચન્દ્રની રમ્ય અને ભવ્ય જ્યોતિથી અધિક ઓજસ્વી બનતું. એ નરચન્દ્રનો વનવિહાર યતાં વેંત જ, સૂર્ય અને ચન્દ્રની સનાતન લીલા અધિક ચેતન-વન્તી બની હતી, ચન્દ્રિકા પરમ ઉલ્લાસમાં પ્રકાશતી હતી, હિયા અપૂર્વ ભાવો દર્શાવતી હતી અને મન્ધ્યા નિલનૂતન રંગોથી અપાર નવસર્જન કરતી હતી. એ પુરુષોત્તમના પુણ્ય પાદ મંડાતાં જ પ્રત્યેક પદાર્થ અને સ્થાન પરમ રમણીય બન્યાં હતાં.

ચન્દ્રની પ્રભાની પેઠે જાનકી ધર્માત્મા પતિને અનુસરતી હતી. આત્મવિલોપન કરનાર નિત્ય સેવક લક્ષ્મણ ધર્મવીરની પાછળ પાછળ આગળ જતાં હતા.

એટલામાં રામનિષ્ઠ ભરતે સામે પગલે આવેલી

રાજ્યલક્ષ્મીનો અનાદર કરી કુલગુરુ વસિષ્ઠ, રાજમાતા કૌમલ્યા, મુમિત્રા અને પ્રજાગણના પ્રધાન પ્રતિનિધિઓને સાથે લઇ સ્વર્ગસ્થ પિતાના શૂન્ય સિંહાસન ઉપર વિરાજવા રામચન્દ્રને વિનંતિ કરી. અનન્તવાસી પિતાને પરમ ભક્તિ-ભાવથી જલાજલિ આપી, રામે સત્યની આરાધના આગળ ધરી અને ત્યાગવીર ભરતને સ્નેહથી નીતરતે હૈયે ગાઢ આલિંગન આપી વનવાસ દરમિયાન રાજસિંહાસન અને પ્રજાજનોને સંભાળવાની આજ્ઞા કરી

ક

અરણ્યવાસમા આર્યવીર રામને આર્યસંસ્કૃતિના પ્રધાન જ્યોતિર્ધરોનો સંસ્કારી સમાગમ થતો ગયો. ગંગા યમુનાના સંગમસ્થાને પ્રયાગમાં મહર્ષિ ભરદ્વાજની ભેટ થઈ. ચિત્રકૂટનાં રમણીય શૃંગો ઉપર અનેક ધર્મશીલ ઋષિગણો પાસેથી સંસ્કૃતિનાં વિનાશક ભયસ્થાનો વિષે અમંખ્ય કથાઓ એ નરવીરે સાંભળી રાક્ષસપતિ રાવણના જનસ્થાનના પ્રતિનિધિ ખર એને એના દુષ્ટ અને બીભત્સ અનુયાયી ઓએ આદરેલી આશ્રમવાસીઓ અને આશ્રમેના ઉચ્છેદની કૂરકથા દયાનિધિ રામને આત્માની ઊંડી વેદનાપૂર્વક મુનિગણોએ કહી સંભળાવી અપાર મમલાવપૂર્વક રામે એ કષ્ટકથા અન્તરના ઊંડાણમા ઠિતારી અને તપસ્વીઓને પ્રણામ કરી આર્ત માનવતાના રક્ષણ અર્થે ચિત્રકૂટનાં ઐઠ શિખરે ત્વજ દંડકારણ્ય તગ્ધ એ મહાપુરુષે પ્રયાણ કર્યું ચિત્રકૂટની મનિધિમાં ભગવાન અત્રિ અને

એમનાં પતિવ્રતા પત્ની અનસૂયાનાં પુણ્ય દર્શન સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે શાન્ત આશ્રમપદમાં રામચન્દ્રે કર્યા. અનસૂયા પાસેથી સીતાએ સૌભાગ્યવતી આર્યાનાં સ્વરૂપલક્ષણ સાંભળ્યાં અને યશસ્વિની ધર્મપત્ની બનવાની મંગલ આશિય માથે ચઢાવી તપોધનાની વિદાય લીધી. આગળ ચાલતાં રામચન્દ્રે અનેક આશ્રમોથી વિરાજતા દંડકાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્થળે સ્થળે અગ્નિહોત્રી તાપસોની પવિત્ર વેદીઓમાંથી અવિરત ધૂમ નીકળતો હતો અને વેદમન્ત્રોના ઉચ્ચારથી અરણ્યભૂમિ ગાજતી હતી. રામચન્દ્રને જોતાં વેંતળ સમસ્ત આશ્રમ મંડલે એ મહાવીરને સત્કાર્યા અને અશ્રુપૂર્ણનયને કરુણ આત્મનિવેદન કર્યું. વનવાસીઓના અપિલ સંધને આશ્વાસન આપી તપોધનોના સંરક્ષણની ખાતરી આપી, રામચન્દ્ર અખંડ અગ્નિહોત્રી શરભંગના આશ્રમે જઈ પહોંચ્યા.

શરભંગ, ષ્ઠહોત્રી આવાહન અટકાવી, એ પ્રિયતમ અતિથિને ભેટવા પળેપળ ઉત્સુક બન્યા હતા. પત્ની અને લક્ષ્મણ સહિત રામચન્દ્ર મહામુનિને પગે પડ્યા. આર્યતાની જાળવણ્યમાન જ્યોતને નજરોનજર નિરખીને મુનિવર પરમ સંતોષ પામ્યા અને પ્રસન્નચિત્તે પિતામહના પુણ્યધામમાં સીધાવ્યા.

શરભંગના ષ્ઠહોત્રી નિવાસ પછી ઋષિમુનિઓના અગણિત ગણે ધોર રાક્ષસોના ત્રાસમાંથી મુક્તિ યાચવા રામચન્દ્રને શરણે આવ્યા. અનાથોના આર્તનાદ નિતાન્ત શાન્ત કરવા અર્થે એ ક્ષાત્રવીરે રાક્ષસોના વધની તાપસોના

મધ સમક્ષ પ્રતિષ્ઠા શ્રી અને મર્ચને અલયનયન આપી
તપોવૃદ્ધ મુનીલ્લના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા

ચિરતનમલ પર્વત પ્રતીક્ષા કરતા મહર્ષિના પુણ્ય
મમાગમનુ જોડુ મુખ અનુભવી રામચન્દ્ર અગત્યના આશ્રમ
તરફ વળ્યા

આર્યમસ્મૃતિના મહાન મંમ્માગસ્વામી અને મમર્થ માહમ
વીર મુનિવર અગત્યને મગરા રામ ઉત્ક્રાંતિ બન્યા હતા
સ્વચ્છ અને સીતન જનથી ભરપૂર ભરવા મરોવરો અને
સરિતાઓ અને આછી ઘેરી મેરમાળાથી પરિવૃત્ત બિન્ધ્યા
ટવીના વિશાલ પર્વતોની મધ્યમા, શાન્ત હરિણ શિશુઓથી
જીભગતા અગત્યાશ્રમમા, ગમ લક્ષમણ અને સીતાએ પ્રવેશ
કર્યો તેજસ્વી મુનિવૃન્દથી વીંટાએના ભગવાન અગત્યને આશ્ર
મની અમિશાનામા નિગળી રામના નયન હયા અને મહર્ષિને
પૂજ્યભાવે અભિનન્દન કર્યું અગત્યે માન્ય અતિથિઓનું
મનોહર આતિથ્ય કર્યું અને મસ્મૃતિનિકામના પ્રધાન
અન્તરાયોનું સ્વરૂપવિવેચન કરી, પતિપત્નીઓના નાશ
અર્થે હામચન્દ્રને અમોઘ વૈશ્યવ રાગસનની બેઠ શ્રી જતી
વેળા મહર્ષિએ ગો વરીના કાકાપરના પુષ્પગન્ધિવનો વચ્ચે
વિગજમાન પયવગીના ગમ્ય પ્રદેશમાં વગીને મુનિગજોનું
ગ્લણુ કરવા મહાવીરને વિનંતિ કરી અગત્યની ઇચ્છા
નુમાર પ્રતિષ્ઠાસિદ્ધિ પાત એ પુણ્યસ્થાનમા આશ્રમ
સ્થાપી ચિગમલ વમરાનો ગમચન્દ્રે નિશ્ચય કર્યો

રામ લક્ષમણ અને સીતાએ ભયકર અને ધોર દક્ષિણ

દિશા તગ્ધ પ્રયાણુ કર્યું સર્વત્ર નિર્જનતા દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. નિશાચરોના પ્રલયપૂર્વે અનેક અશે અટકાવનાર અગસ્ત્યની અમાપ શક્તિનો રામને સાક્ષાત્કાર થવા માડ્યો. એ મહામુનિના યશોગાન ગાતા ગાતા રામચન્દ્ર પંચવટીમાં પહોંચ્યા.

જોતજોતામાં પંચવટીમાં લક્ષ્મણના અયાગ પરિશ્રમથી એક મનોરંજક પર્યુશાલા અને સ્ત્રીતાના રમણીય પ્રમાસથી એક મનોહર પુષ્પનાટિકા મૂર્તિમન્ત થયાં.

પ્રકૃતિના લલિત ઉત્સર્ગમાં વિરાજતા રામચન્દ્ર સ્ત્રીતા અને લક્ષ્મણ સાથે નિત્યનૂતન ઉત્સવો ઊજવતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે તપસ્વીઓના જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ભળી એ રાષ્ટ્રવીર સર્વેના અનન્ય રનેહી અને મંરક્ષક બન્યા હતા કેટલીક વાર પુણ્યશ્લોક પિતા, વત્સલ માતા, ભક્તવર ભરત અને ભાવિક નગરજનોના અનેક મધુર અને કરુણ રમરણો રામના હૃદયને હલાવતાં હતા, અને અશ્રુખિન્દુઓ ટપકાવતા હતા.

જનરથાનમાં ખગ, દૂપણ અને ત્રિશિરસ, ગ્રાણીમાત્રને ઉદ્દેગ કરતા હતા. ગાક્ષસોના જૂથના જૂથ યદ્યક્રિયાર્માં અને શાન્ત કૃપિજારના જીવનમાં અગંખ્ય વિધ્નો કરતા હતા. લોકવિરુદ્ધ કૂર કર્મો કરનાર એ દુષ્ટ સર્પોના વિનાશ અર્થે તપસ્વી માત્ર તથમતા હતા. એ ભયંકર જ્વાલણુકંટકોનો કાલ ભરાઈ ચૂક્યો હતો.

એટલામાં રાવણની ભગિની શૂર્પણખા રામચન્દ્રનું

મંમોહક રૂપ જોઈને મોહ પામી. શુર્યણુખાની દામવૃત્તિમાયી રાક્ષસો અને રામનું મંધર્પણ ચયુ. લોકનિષ્ઠ ગમમાં વૈર વિના પણ રદ્રરૂપ ધારણ કરવાની અનુપમ શક્તિ હતી. બ્રહ્મપિ વિશ્વામિત્ર સીંચેલી દિવ્યાભિષેષાથી એ રાક્ષસ ત્રિપુટીનો એ મહાવીરે મંહાર કર્યો અને રાવણનો ઢાપા-નય પ્રકટાવ્યો.

ક

વાહમીકિ અપૂર્વ તટસ્થતાથી જીવનનું અખંડ દર્શન કરતા હતા. એમની આન્તર યુતિમાં કેટલીકવાર પ્રકૃતિનાં પ્રયંડ મરવોનું ઘોર રહન મંભળાતું હતું તો કેટલીકવાર સામ્ય મરવોનું મધુર અને પવિત્ર મંગીત શ્રવણગોચર થતું હતું. કેટલીકવાર અનેક ગદન ગુહાઓમાં નિરતર ધીકતી આગમાંથી ભયંકર ભડકા નીકળતા હતા અને વનભૂમિને ભસ્મસાત્ કરતા હતા તો કેટલીકવાર થોડીક શાન્ત શીતલ ગુહાઓમાંથી સ્વચ્છ નીરનાં મતત સ્રોત વહેતાં હતાં અને અનેક ખેતરોના મૂળમાં જળમિચન કરતાં હતાં. એક તરફ ખાખ ધર્ષ ગએલાં શુષ્ક અને રયામ વેરાનોની પરપગ પથગતી હતી અને બીજી તરફ હીવાંજમ મેદાનોની મનો-હરતા િભગતી હતી. ધણીવાર ઘોર પ્રયંડ મરવો શાન્ત સ્વસ્થ મરવો ઉપર બધાનક આક્રમણ કરતાં હતાં અને દારુણ દાવાનય વિસ્તારી વિક્રમેથી વનસ્પતિનો વિનાશ કરતાં હતાં અને કેટલીકવાર મૌમ્ય ગરલ મરવો શીતલ જળના અભિપ્રેક્ષથી આગના અંગારાને શાન્ત કરી અપાર

નવસર્જન કરતાં હતાં. કોઈ કોઈવાર સત્ત્વરીક સર્વો
પ્રલયકાલના મહાપૂરથી ધગધગતા જ્વાળામુખીઓને નિતાન્ત
ઓલવી નાંખતાં હતાં. :-

ક

વાદ્મીકિની પ્રતિભા સમક્ષ રુધિરના મહાસાગરમાં
થઈને સત્તાના સિંહાસન ઉપર ચઢતો રાજ્ય અત્યક્ષ થતો
હતો. દૂર વિજય અને અમર્યાદ જીત્તમની વેળુના વિશાલ
દુર્ગ ઉપર એ બિરો હતો. એનો વંશવિસ્તાર વિપુલ હતો.
એની સેના અગણિત હતી. એની બાલ્ય વ્યવસ્થા અપાર
હતી. મંદારની વરાળમાંથી એ સતત શ્વાસ લેતો હતો.
એની બલકભરી સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિ એને પ્રતિદિન
ગુંગળાવતી હતી. એની બળ્યતાના ભાર નીચે એ પળે
પળે ચગદાતો હતો. એનું સમસ્ત જીવન દુષ્ટ તૃષ્ણાના
અસ્થિર અને અનિત્ય રંગોથી રંગાએકું, સત્તાના અભિ-
માનથી ભારેખમ અને આન્તર મંદાદ્યન્ય હતું. ભોગ
અને વિલાસની મલિન દુર્ગન્ધથી એ દુર્વાસિત હતું. એમાં
સંયમ, સમતા અને શાન્તિનો સર્વથા અભાવ હતો. ,

અમાપ અને અગાધ શક્તિના ધસમસતા ધોધની
પેઠે રાવણનો જીવનપ્રવાહ જોશબંધ આગળ ધસતો હતો.
એની લપાનક અને બીંધણ વિશાલતાથી અમંખ્ય માનવોની
કલ્પનાને ચંભાવી, એમની સ્વતન્ત્ર જીવનસરણિ અટકાવી,
ક્રોધકે પજાડી, ક્રોધકે પોતામાં લુપ્ત કરી, વિજયથી
બિજગતો એ આગળ વધતો હતો. વિશાલ જનસમૂહની

મનોવૃત્તિઓને લોભાવી, ઉન્માર્ગે વાળી, માનવકલ્યાણને વિનાશક એ બન્યો હતો. અનેકના અન્તર્નાદ એણે એલવી નાંખ્યા હતા. અનેકને સફળતાથી એણે આંજ્યા હતા. અનેક એની મુક્તકંઠે પ્રશસ્તિ ગાતા હતાઃ અમંખ્યનો એ ઇષ્ટદેવ હતો. અગણિતના અદૃષ્ટનો એ નિર્માતા હતો. એના અનુગ્રહથી અનેકે અપાર મંપત્તિ મંપાદન કરી હતી. એના અતન્ત્ર અનાચારને અસંખ્ય આવકાર આપતા હતા. સહસ્રોને મંહારી એ મહાવીર બન્યો હતો. શાન્ત અને સદાચારી જીવનનો એ મહાન શત્રુ હતો. મનુષ્યની મહત્તામાં અને દિવ્યતામાં એને શ્રદ્ધા નહોતી. મનુષ્યના આત્મબળનો એ ઉપહાસ કરતો. શરીરબળનો એ સમર્થ પૂજારી હતો. એણે જગતમાં પ્રબુઓ અને દાસોની જ પરંપરા સર્જી હતી.

જ

આર્યસંસ્થાનોના ઉચ્છેદક અસુરોને મંહારી રામચન્દ્ર દંડકોને અભયદાન આપ્યું અને અસહાય ઋષિપત્નીઓના સૌભાગ્યનું રક્ષણ કર્યું. પંચવટીમાં સીતાના મધુર અને રમ્ય સહવાસમાં રામચન્દ્ર જીવનનું ઊંડું સુખ અનુભવતા હતા. જનપ્રીતીની નિર્વ્યાજ મનોહરતા દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક ખીલતી હતી. પ્રકૃતિના ઉત્સવમાં એ પરમ ઉક્લામ પામતી હતી. પ્રત્યેક પુષ્પ અને પર્ણ પ્રત્યે એને પ્રશસ્ત પ્રીતિ હતી. એના જીવનની ક્ષણેક્ષણ સાથે પ્રકૃતિનો પ્રત્યેક પદાર્થ પૂર્ણતાએ સંકલિત થયો હતો.

એટલામાં વનવાસમાં એક પરમ અદ્ભુત સૃષ્ટિ ઝબકી ઊઠી. અસંખ્ય અભિરામ આકૃતિઓ અને

અગણિત રમણીય રંગોથી દીપતી મનોહર મૃગતૃષ્ણિકા સીતાનાં નેત્ર સન્મુખ વિસ્તરવા માડી. સમસ્ત વનમૃગિ એના ચિત્રવિચિત્ર ચળકાટથી ચમકતી હતી. એની અદ્ભુત દીપ્તિમાં અમૂલ્ય તેજસ્વી દ્રવ્યો દષ્ટિગોચર થતા હતાં. એની રૂપરચના સૂર્ય ચન્દ્ર અને તારાઓનાં તેજ-તત્ત્વોનો, આભાસ ડગવતી હતી. એની અલોકિક ગોલા એના મહાશુભાટે પ્રતિક્ષણ ઔસુધ્ય વધારતી હતી. રામ-ચન્દ્રની મૌનદર્શનક્ષમી સીતાને સ્વાધીન કરવા રાવણે રંગબેરંગી બાલકક્ષમી પાથરી હતી

આ બાલરૂપની મરીચિકાએ અનેક મુનિપુત્રોને લોભાવીને હણ્યા હતા અને અમંખ્ય ધનુર્ધારી જનાધિપોને મંદાર્યા હતા. એની અગ્નિ પ્રભાને જોતાવેન જ વેદેડી વિસ્મય પામી. એની મનોરંજક શાન્તિથી એ મુગ્ધ બની. એના ચક્રચક્રિત રૂપથી એની ચેતના દરાઈ ગઈ. જનકના જીવનની એ પરમ નિર્મળ જ્યોત બાલરૂપની મૃગતૃષ્ણિકાના પ્રલોભનમાં પડી ગઈ. સરસ અને સ્વસ્થ વેદેડી ગદ્ગદમની ભવ્ય મંપત્તિથી ક્ષણવાગ લુપ્ત બની.

સીતાની બળવાન પ્રેરણાથી ધીરસીર રામ પણ પગ વાર લોભાયા અને પ્રિયતમાને પ્રમન્ન કરવા મરીચિકાની પાછળ પડ્યા. ક્ષણમાં દર્શન અર્ધન અને પુનર્દર્શન પામની એ માયાળગ રામચન્દ્રને લોભાવતી આશ્રમથી દૂર દૂર ભઈ ગઈ. મહમા રામનું આવરણ મરી ગયું અને એ મદારીરે મોહનગ ચીરી નાખી. પતિને પાગ ફગતાં વિવશ થયો

એટલે મંથ્રાન્ત બનેલી સીતાએ શમ સમીપ સત્વર પહોંચી જવા લક્ષ્મણને રોપપૂર્વક આજ્ઞા કરી.

ઉભય દ્વાતરીરોના સંરક્ષણથી વિરહિત સીતા દશમુખી રાવણના હાથમાં પડી. જીવનની શાન્ત મધુર અને પવિત્ર ભાવના પ્રચડકાય પ્રકૃતિના વિકરાલ પત્તામાં પકડાઈ ગઈ.

તત્કાલ પરિભ્રાજનું લગ્નરૂપ ધારણ કરી સીતા મમક્ષ બિક્ષા અર્થે રાવણ આની ઊભો રહ્યો. અતિથિતે દેવ મમાન સમજી આર્યાએ અધર્મને નિમન્ત્રણ આપ્યું. સીતાની નિસર્ગસિદ્ધ સુન્દરતાની સ્તુતિ કરી રાવણે એકાએક કપટ-વેપ દ્વં કર્યો અને આત્મસ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું. જોતજોતામાં પ્રપંચની ભયંકર પ્રતિમા સીતા સન્મુખ ખડી થઈ. એના બાહ્યબળના દર્પથી એ સીતાને આજી નાંખવા પ્રયત્ન યત્ન કરતો હતો. સંખ્યા અને કદની વિશાલતાથી એ મહત્તા સ્થાપવા મથતો હતો. શમ પ્રત્યે નિષ્ઠામાંથી બ્રહ્મ કરી પોતા-પ્રત્યે સીતાને આકર્ષવા એ માયામળ રચતો હતો. પરંતુ સીતા મંયમ અને સ્વાર્પણની મૂર્તિ હતી. સત્તા અને સંપ્રદ-ની નિષ્ફળતા એ સમજતી હતી. આત્માના અમૂલ્ય મુણોથી એ ચતુષ્પત્રી મહત્તા માપતી હતી. અખંડ શાન્તિના દિવ્યધામમાં પહોંચવા એ સત્તના પન્થે ચાલતી હતી. અન્તરના અનન્યભાવથી એ નરવીરને વરી હતી. એની શમનિષ્ઠા અચલ હતી.

રામ અને રાવણ વચ્ચે અપાર અન્તર વ્યક્ત કરતી સીતાએ રાક્ષસનો ભુગુપ્સાપૂર્વક વિરોધ કર્યો. રાવણે રામની સૌભાગ્યલક્ષ્મી ઉપર ભયંકર આક્રમણ કર્યું અને એ કમ્પતી કકળતી વિલાપ કરતી કારુણ્યમૂર્તિ જનકીને દારુણ ભુગુ-પાશમાં બીડી બિતાવળી ગતિએ નિબંધામ ચાલતો થયો.

જડ પ્રકૃતિએ સીતાને જકડી લીધી પરંતુ પ્રકૃતિનો મુક્ત આત્મા ખળભળ્યો હતો અને સીતા પ્રત્યે અપાર સમભાવ દર્શાવતો હતો.

સીતાએ વનભૂમિના પ્રિયતમ પદાર્થોને પોતાની અનાથ દશા આર્તસ્વરે પોકારી. ક્ષણવારમાં વનસ્પતિતો અન્તરાત્મા જટાયુના પરાપકારી વીર દેહમાં પ્રવેશ કરી નિશાચર ચોરની સાંભે થયો. પ્રપંચમૂર્તિ રાવણે એને અપાર બાહુબળથી ચગદી નાંખ્યો. મરણોન્મુખ બનેલા એ મહાત્માની પાસે બેસી સીતાએ કરુણ વિલાપ આદર્યો. પ્રત્યેક થાસે એ રામ નામ રટતી હતી. ક્રોધકરાલ રાવણ એના કેસ પકડી નિર્દય-તાથી ખેંચતો હતો. ગૂર્વત્રુધોર અન્ધકાર બાંધ્યો હતો.

સીતાને ઉત્તમંગમાં ધારણ કરી પર્વતો, મરિતાઓ અને માગરને ઝાળંગી અન્તરમાં ફૂલાતો રાક્ષસપતિ લંકામાં આવી પહોંચ્યો.

રામચન્દ્રે આત્માનો અમૃતરસ પાઇને સીતાને મંત્ર-ધિત કરી હતી. વિના યુદ્ધ વિના શ્રમે પ્રપંચથી હરેલી એ મૌન્દર્થમૂર્તિ પરકીયાનો, ઉપભોગ કરવા દુષ્ટ નિશાચર મથતો

હતો. પરંતુ એનો સ્વયં માન કરવા એ અશક્ત હતો. સીતાના આન્તર સમૃદ્ધિ અને કાન્તિ સમક્ષ રાવણું નિર્મળ અને નિસ્તેજ જનનો હતો. જનકની એ પુણ્ય વિમૂતિ પ્રતિ મીઠ માડતા જ એને એ જનની મમાન જણાતી હતી. ગાક્ષમતી અનન્ત મપત્તિની મધ્યમા વહેલી શૂન્ય વેરાનમા બિભી હતી. વનવાસમા વિ.સેવી એ લાનના અગોચનમા પુરુષનીરની વાટ જોતી બેઠી હતી.

ક

મરીચિકાની મોહજળ વિદાગી લક્ષમણ મહિન રામચન્દ્ર પર્ણશાલામા પાઠા કર્યા સીતાશૂન્ય પર્ણકટિ નિદાગતા જ એ મહાનીર વિદ્યુત અને વિપળ્ય થયા. પ્રકૃતિની વિવિધ વિશ્વતિઓમા એણે સ્મીતાને શોધવા માડી. અને પ્રત્યેકને એની જાણ પૂછી રામની એ જીવનજ્યોત્સ્નાએ શાન્ત અને સીતય તેજના વિસ્તાગથી મહારણ્યને મધુગતાથી ભર્યું હતું. રામના હૃદયદારક રુદન માથે પ્રકૃતિએ મદસમુખે અનુપાત કરવા માડ્યો.

ક

વા મીઠિ વિશ્વમત્રાટ્ મમાન કંપનાના મર્વોત્ત મિદામન ઉપર બેઠીને વિશ્વનો વિશાવપટ નિદાગતા હતા. આત્માની અનિવાર્ય અવગ્યાઓ તરીકે એ જીવનની વિવિધ દશાઓને અવગોષ્ટતા હતા એમના કાન્તદર્શનમા રાક્ષસના અને માનવતા, પાશવતા અને મંડાંચિદા આદિ સ્થિતિ બેરોમા ભગપૂર મવાદ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. માનવતાની સનાતન વેદતા સાથે આત્માની અનન્ત મદનનાન પ્રમાન

તાથી કવિવર નિરીક્ષણ કરતા હતા. માન્ય અને સધુતાની પેઠે ધોર દુઃખ અને ભયાનક હિસામાં એમને સુંદરતાનું સ્પષ્ટ દર્શન થતું હતું. આર્યો અનાર્યો અને રાક્ષસોના કૂર કલહોમાં મહર્ષિને સૌન્દર્યદેવીની મનોહર પ્રતિમા પ્રત્યક્ષ થતી હતી. એમનાં મનોનયન સમક્ષ જનનુ સમગ્ર દર્શન એક ભવ્ય સુરાવટ તરીકે ભૂર્તિમન્ત થતું હતું.

વાદમીક્ષિના કવિહૃદયમાં આર્યો અને અનાર્યો વચ્ચે મધુર અને નિર્મળ સંબન્ધ વિરાજતો હતો. અનાર્યોના મહાકવિ હોય એમ અનાર્ય મંસ્કૃતિને અને અનાર્ય જનતાને અદ્ભુત ઉદારતાથી મહર્ષિ નિરખતા હતા. વિજેતાઓના દ્વેષ અને તિરસ્કારથી એમનું કામળ હૃદય અત્યંત કમ્પનું હતું. અનાર્યોને શુદ્ધ ન્યાય આપવા કવિવરે અપારં સહ-ભાવથી ઉત્કંઠિત થયા હતા.

૫

સીતાની શોધમાં આગળ ચાલતાં મૃત્યુની વેદના તરફડતા ગૃધ્રરાજ જટાંયુને રામચન્દ્રે ભૂમિ ઉપર નિહાળ્યા અને પરમ દુઃખિત બની પિતાના એ મિત્રવરને દારુણ દશાનું કારણ પૂછ્યું. અનાર્યશિરોચ્છિએ સીતાદરણી કરુણ કયા કહી સંભળાવી દેહવિસર્જન કર્યું. સીતાના રક્ષણ અર્થે પ્રાણદાન આપનાર એ સત્પુરુષના મૃતદેહને અહસ્તે અગ્નિસંસ્કાર કરી એનું પુણ્ય સ્મરણ કરતાં કરતાં રામચન્દ્ર સીતાની શોધમાં આગળ ચાલ્યા.

માર્ગમાં પમ્પાસરોવરની સંનિધિમાં તાપસસિદ્ધા
 શામરીનો. પુણ્યસમાગમ થયો. સુન્દર અને સુકુમાર
 પુખ્તોથી સુવાસિત મતંગવનમાં અનેક મુનિવરોની એણે
 અનન્યભાવે પરિચર્યા કરી હતી. જીવનનો સાયંકાલ એ
 રામચન્દ્રની રાહ જોતી નિર્ગમન કરતી હતી. રામને જોતાં
 વેંતજ પોતાના ચિરંતન તપતેજનું મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ
 શ્રમણીએ નેત્ર સમક્ષ નિહાળ્યું અને પરમ ઉલ્લાસમાં
 આવી પુરુષવીરનો ચરણસ્પર્શ કર્યો અને અપાર સ્નેહથી
 જોને સત્કાર્યો. શામરી પ્રત્યે માતા જેટલો ભક્તિભાવ
 દર્શાવી રામચન્દ્રે વિવિધ વન્ય જીવો મમતાથી આરોગ્યા.
 સેવા અને ભક્તિની એ મૂર્તિમતી ભાવનાની જીવનયાત્રા
 સફળ કરી રામચન્દ્ર પમ્પાના મનોહર પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા.

પમ્પાનાં વિશાલ અને ગહન નીર તરવૃન્દમાંથી
 રામચન્દ્રે દૂરથી નિહાળ્યાં અને એના શોકમંદગ્ધ હૃદયમાંથી
 આનન્દની મુક્તધારા વહેવા માંડી. સરોવરના તીરપર્યંત
 પહોંચી એક નવપુષ્પિત વૃક્ષ નીચે રામ લક્ષ્મણ એકા અને
 પમ્પાસરની રમ્ય શોભા એક ચિત્તે નિરખી રહ્યા. શીતળ
 અને સ્વચ્છ જળથી ભરપૂર ભરેલું સરોવર ચિત્રવિચિત્ર
 પદ્મોથી સુવાસિત અને વિવિધ વૃક્ષોથી વિભૂષિત નેત્રને
 પરમ નિર્વાણ આપતું હતું. એના કાંઠા ઉપર મયૂરો,
 ચક્રવાકો, હરિણો અને ગજયૂથો પરમાનંદમાં વિહરતાં
 હતાં. એના તીરના એક અનન્ત આન્તર મમૃદ્ધિથી
 ભરેલો ઋધ્યમૂક પર્વત શોભતો હતો. એ ગિરિરાજનાં
 અગણિત કન્દરોમાં પમ્પાન ઘેરાં નીર નિરંતર ધ્રુવવતાં હતાં.

વસન્તનો હિન્માદક સમય હતો. ગિરિગદ્ગરોમાંથી અનિશ્ચ મંજુલ વીણા વગાડતો હતો. અપાર પુષ્પોથી જલ-રાતાં વૃક્ષો વાયુની લહરીઓથી ડાલતાં હતાં અને પુષ્પો વર્ષાવતા હતાં મદોન્મત્ત કાકિલાના મનોરંજક નાદ ક્ષણે ક્ષણે શ્રવણગોચર થતા હતા. રામચન્દ્રને સીતાનો વિયોગ શશ્ય સમાન મંતાપતો હતો. સીતાની સતત સ્મૃતિ એના ચિત્તમાં સ્ફુરતી હતી. કાલકરાય દશમુખી પ્રકૃતિના પદ્મામાંથી સીતાની મુક્તિનો મંભવ લેશ માત્ર એને લાગતો નહોતો.

એટલામાં વાલીથી વિવાસિત સુગ્રીવ હનુમાનને સાથે લઈને ઋષ્યમૂક ઉપરથી નીચે જતર્યો અને રામનું હૃદય-હારી વ્યક્તિત્વ જોઈને એની સાથે મૈત્રી બાધી. ઉભય અનાર્યવીરો અનેક આર્યમંસ્કારસંપન્ન હતા. સુગ્રીવ રામનો પ્રિયતમ મિત્ર થયો પરંતુ હનુમાન એનો પરમ ભક્ત અને દામ બન્યો. હનુમાનની મધુર અને મધ્યમ વાણીથી અને ઉદાત્ત ભાવનાથી રામચન્દ્ર મુગ્ધ થયા. ઉભય-વીરોએ સીતાને પૃથ્વીના પ્રત્યેક ખંડમાં શોધી પાછી લાવવા પ્રતિજ્ઞા કરી. રામચન્દ્રે સુગ્રીવનું દુઃખમોચન કરવાનું વચન આપ્યું.

• રામના હૃદયમાં અનાર્યો પ્રત્યે અપાર રોદ જલરાતો હતો.

અનાર્યવીર વાલી પ્રચંડ શક્તિનું મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ હતો. રાક્ષસપતિ રાવણને કાખમાં રાખી બાલપુત્ર અંગ-

દના પારણે બાંધી એના ગર્વનું એ વીરપુરુષે ખંડન કર્યું હતું. અનેક વિજયોથી ઉન્નત બનેલો એ રણવીર અધર્મો બન્યો હતો અને પોતાના અનુજ સુગ્રીવને દિલ્લિધાન નગરમાંથી નિર્વાસિત કરી એની પ્રાણુસમાન પત્નીને બલાત્કારે હરી હતી. રામચન્દ્રે સુગ્રીવના દારણ દુઃખને પોતાનું દુઃખ ગણ્યું અને વીર વાલીને વૃક્ષના ઓથે રહીને વીંધી તાપ્યો, ધર્મવીર રામચન્દ્રે વિકાસક્રમમાં એક ડગલું પાછા હડી મિત્રકૃત્ય કર્યું ।

શત્રુની દારણ વેદનાથી પીડાતા વાલીએ અનાયોની સંકીર્ણ નીતિનો બચાવ કર્યો અને પ્રચ્છન્ન રહી હણનાર રામની રાજનીતિની રોષપૂર્વક નિન્દા કરી. રામચન્દ્રે સામાજિક મર્યાદાનો અમર્યાદ ભંગ કરનાર. કામચારી રાજાને વધ્ય ગણી, વાલીવધનું સમર્થન કર્યું. લોડકવાયા અંગદનું સંરક્ષણ રામને સોંપી વાલીનું વત્સલ હૃદય સનાતન શાન્તિમાં વિરામ પામ્યું.

વાલીની વીરપત્ની તારાને અને સંતપ્ત અંગદને અપાર સાન્ત્વન આપી રામચન્દ્રે આર્થવિધિ અનુસાર સુગ્રીવ અને અંગદ પાસે વાલીની ઉત્તરક્રિયા કરાવી. સુગ્રીવને દિલ્લિધાના સિંહાસન ઉપર બેસાડી અંગદને યુવરાજ નીમી સમીપવર્તી પ્રસવણ પર્વતના રમણીય શૃંગ ઉપર વર્ષાકાલમાં વસવા રામચન્દ્ર લક્ષ્મણસહિત સીધાવ્યા.

અનેક વર્ષો પછી પ્રાપ્ત થયેલી સ્વપત્ની મેમાને

સુગ્રીવે અપૂર્વ સ્નેહથી સત્કારી અને તેજસ્વિની તારાનું પુરસ્કારથી પાણિગ્રહણ કર્યું.

હલય સ્ત્રીઓના સંગમાં કિષ્કિન્ધાનાથ ઉદ્વાસથી વિહરતો હતો.

રામચન્દ્ર સીતાનાં અનેક સ્મરણો ઘોળતાં ઘોળતાં ગિરિપ્રદેશમાં શૂન્ય પેઠે વિચરતા હતા. વર્ષાની ધોર રાત્રિ-ઓના ક્યામ મેઘાડમ્બર નિરખી પ્રિયતમાના મંગમની મર્મ આશા મહાપીરે ત્યજી હતી. પરંતુ નિર્મય અને સમુ-જ્જવલ શરચ્ચન્દ્ર નિહાળતાં જ જાનકીના મંમિયનની અનેક આશા સજીવન થવા માંડી.

૫

નિયત કાલ વ્યતીત થતાં, રામચન્દ્રે લક્ષ્મણદ્વારા સુગ્રી-વને સીતાની શોધનું સ્મરણ કરાવ્યું. સુગ્રીવે વિલાસમૂર્ચ્છામા-થી જાગૃત થઈ રામચન્દ્રને ભેટી સીતાને શોધવાને અગણિત અનાર્યમેના એકત્રિત કરી. નવ નીલ જામ્બવાન હનુમાન અંગદ આદિ અનેક અનાર્યવીરોથી એ ત્રિરાટ્ સેના શોભતી હતી. અનાર્યમત્રાટ્ સુગ્રીવે સૈન્યના, લિપ્ત લિપ્ત વિલાગ પાડી વિવિધ દિશાઓમાં શોધ માડી. હનુમાન અને અંગદને અગ્રેખર કરી એક મહાસૈન્યે, દક્ષિણ મહાસાગર પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું સાગરતટે જટાયુના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા સ પાતિની ભેટ થઈ. સંપાતિએ રાવણના શુજન્યન્ત્રમા પુરાએલી ક્ષણેક્ષણે રામનામ રટતી કાષ્ઠ લાવણ્યમુર્તિ યૌવનાને અન્તરિક્ષમાં

નિહાળી હતી. એ પરોપકારી સજ્જને સીતાનું અભિજ્ઞાન આપી રાક્ષસપતિ રાવણુ વિષે વિશાલ માહિતી આપી. સુગ્રીવના સૈન્યમાં અભિનવ જળનો સંચાર થયો.

સીતા મમુદ્રની પેલેપાર પહોંચી હતી. એની રોધમાં માગર ઝોળગવાનો હતો. રામના અનન્ય સેવક હુનુમાને હિંમત કરી અને દુસ્તર અર્ધુવ ઝોળંગી ત્રિકૂટશિખર ઉપર વિરાજતી રાક્ષસની નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. અયોધ્યા કે લંકાના રાજમામાદમાં સીતાનું સ્થાન નહોતું. એ વનવેલી અરોઠવનમાં રામના દીર્ઘાવિયોગની મહાવ્યથાથી શોષાતી હતી. નગરમાં નિરાશ થઈ હુનુમાને આસપાસનું વન શોધ્યું અને અરોઠવૃક્ષ નીચે ધ્યાનપગવણુ ખેડેલી વિયોગિનીને જોતાંવેંત જ સાષ્ટાંગ વન્દન કર્યું. મંદેશ-વાહક અનાર્ધવીર પાસેથી પતિનો ત્રિવર્તેશ સાંભળીને સીતાનાં નેત્રમાંથી આનન્દાશ્રુ વહી રહ્યાં. હુનુમાનને અન્તરના આશીર્વાદ આપી રામના મયોગ અર્થે તણસતી સીતાએ આર્ધવીરને કરુણ મંદેશ પાઠવ્યો.

હુનુમાને રાક્ષસની બાહ્યમંપત્તિના માયાથી ચળકાટને અપ્પર આન્તરજળથી બાળી નાંખ્યો. લંકાનગરનો અક-ચકિત ઝોપ જતારી એ મહાવીર મમુદ્ર જતરી મકલ્પ મૈન્યને બેટી રામ મન્મુખ આવી ઠોભો.

મીતાની ગોઠકયા માંભળી એનો કરુણ ચંદેશ સમસ્ત હૃદયદેશમાં ભરી રામચન્દ્રે રાવણુ માથે લુદ્ધ કરવા નિશ્ચય કર્યો.

સમસ્ત સૈન્ય સમુદ્રપર્યન્ત પહોંચ્યું અને વિશ્વકર્મા સમાન વિચક્ષણ નવની સહાયતાથી સાગરમાં સેતુ બાધી અપાર અનાર્થદલ સાથે એ આર્થવીર પેલે પાર જીત્યા.

ક

અગણિત સેના માથે રામચન્દ્રના સમુદ્રઉત્સંધનના સમાચાર સાંભળતાં જ રાવણના અન્તરમાં પ્રચંડ મન્યન થવા માંડ્યું. અપાર મનોમન્યન કરનારી ક્ષણજીવી મનોવૃત્તિઓના અવિરત ધોધને પળવાર અટકાવી રાક્ષસપતિ અન્તર્મુખ બન્યો હતો. એના અન્તર્નાદ અસંખ્ય જિહ્વાએ સીતાને પાછી સોંપવાનું પોકારતો હતો. સત્ય અને ન્યાયનો સનાતન નિયમ એના હૃદયના અન્તરતમ પ્રદેશમાં પ્રત્યક્ષ થતો હતો અને એને અનુસરવા પ્રેરતો હતો. રાવણે ક્ષણવાર એ હૃદયનાદ સાંભળ્યો સતકાર્યો અને સ્વીકારવા રહેજ વળ્યો પણ ખરો. પરંતુ એટલામાં અહંભાવના અદમ્ય આંધકાથી એ ધસકાયો અને એનું જીવન વહેણ અચડાતું પાછડાતું પૂર્વવત્ અન્ધકારમાં જોશબંધ આગળ ધમતું ચાલ્યું.

લંકાની આસપાસ ધુધવતા મંહાસાગરનું ભવ્ય સંગીત રાવણે એકચિત્તે કદાપિ સાંભળ્યું નહોતું. સાગરનાં અપાર નીર નીચે અગાધ રાખામાં વિરાજતી અંપૂર્ણ શાન્તિની એને લેશ પણ કલ્પના નહોતી. સમુદ્રની સપાટી ઉપર એણે સૂર્યકિરણોની સુવર્ણરંગી લીલા કે ચન્દ્રબિંબની રમણીય મનોહરતા જાડી મીટ માંડી કદિ નિહાળી નહોતી. એણે અનન્ત

આકાશનો જ્યોતિષ્પદ દક્ષપૂર્વઃ જોયો હોત તો એનું અભિ-
માન ઓછું થાત એરો ગૃધ્રીની હગિયાળી અપત્તિ ક્રીણુવટથી
નિગળી હોત તો છાનની મર્જકતા અને ગદ્ગદતાનું એને
ભાન થાત એરો પ્રકૃતિની મહાન શક્તિને પોતાના ઉપયોગ
અને ઉપભોગ અર્થે પકડી જડડી રાખી ન હોત તો એ
માનવ-સ્ત્રીયુદ્ધની શક્તિ પરનું પ્રકૃતિના અનન્ત તત્ત્વોને
એરો વિગ્રહ અને વિનાશ અર્થે યોજ્યા હતા શાન્તિની
વૃદ્ધિને સ્થાને એ દાવાનન વર્ષાવનો હતો શુભ્રકારી ઔષધિને
સ્થાને એ વિપદાઓ વારતો હતો મહાગમા એ પાગપાગ
ગમનો હતો વિશ્વ-ન્યાયક નિયમની મર્યાદાનું એ પતેપતે
ઉત્થવન ઠગતો હતો એનું અમરત જીવન એકે ભીસાનું અને
અપદ્મ વિર્ભવાદ બન્યું હતું

પરંતુ મમર્થમાં સમર્થ મત્તાધીશ કે પ્રતાપી વિજેતા વિશ્વરચનામાં વણાએલા નીતિના માર્ગચિહ્ન નિષ્ક્રોધના ચિન્હાવ અનાદર કરી શકે નહિ. અન્યાય અને ક્રૂરતાનો અભ્યુદય દીર્ઘકાલ ટકી શકે નહિ. રામચન્દ્રના આત્માની આન્તર વ્યવસ્થિતિ મમદા રાવણની અપાઠ બાહ્ય વ્યવસ્થા તેજોવીન બની હતી. એ નરચન્દ્રના મધુર મનોહર જીવનનો પૂર્ણોદય થતાં રાવણનો જીવનકાલ પૂરો થયો હતો.

રામના મમર્થ સૈન્ય સામે થવાની રાવણમાં પ્રચંડ હિંમત હતી પરંતુ સીતાના શરીરમૌલ્ય મામે ટકવાની એ કાપુરપમાં લેશ પણ શક્તિ નહોતી. પશ્ચિમામે રામ અને રાવણનું ધોગ યુદ્ધ મંડાણ

ક

વાસ્તીકિ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની એકગમ અવસ્થાએ પહોંચ્યા હતા અને જીવનમુક્ત રૂપે વિશ્વને અવલોકતા હતા. એ અનામકત દશામાં વૃત્તિમાત્રનો વિશ્વવ્યાપક આત્મામાં પ્રપૂર્ણ મંન્યામ થયો હતો. પ્રત્યેક વામના, દુષ્ટા અને આકાશા વિશુદ્ધ બની અનન્ત મત્તામાં વિગળતી હતી અચિન્ત્ય જૂતકાવથી માંડીને અનિર્વાચ્ય બાવિ પર્યંત ચરાચરજગત એક અવિભક્ત વ્યક્તિ તરીકે પ્રત્યક્ષ થતું હતું એમાં એકજ વિરાટ વ્યક્તિનાં અનેક અંગો રૂપે દુઃખ મોહ મૃત્યુ પ્રેમ દંધાણ આદિ અનન્ત પરંપરા વહેતી

હતી. દૂર અને કુટિલ આસુરી પ્રકૃતિના ઇતિહાસ સાથે સુન્દર અને સરલ માનવતાનું ભાવિ નિકટ રીતે સંકળાએલું દષ્ટિગોચર થતું હતું. પ્રત્યેક પરિચિત પદાર્થ એના અભિનવ રૂપમાં વિલમ્બતો હતો અને પ્રત્યેક નૂતન પદાર્થ કાંઈ પુરાતન સ્મૃતિરૂપ ચિરપરિચિત જણાતો હતો.

એ વિરાટ વ્યક્તિના અપાર દેહ ઉપર આ જીવન અને પરજીવનની ક્ષિતિજ ઉપર ભોળી મૃત્યુની કાલકરાલ પ્રચંડકાય પ્રતિમા મહાકવિના નેત્ર મમક્ષા વિસ્તરતી પ્રલક્ષ્ય થતી ગઈ. પ્રલયકાલના મેઘ સમાન એની સ્થામ અને ભયંકર આકૃતિ હતી. એના તામ્રવર્ણા લલાટમાં અગ્નિની ધોર જ્વાલા સળગતી હતી. એના મર્મભેદી નયનમાં ક્ષણિકતાની વિદ્યુત ચમકતી હતી. એના ભીષણ ભુજબન્ધનમાં પળે-પળે અસખ્ય પદાર્થો અને જીવો પડડાતા હતા અને એના રુધિર નીગળતા ભયાનક મુખમાં કચ્ચરધાણુ થતા હતા. જોતજોતામાં રામ અને રાવણની અગણિત સેના ઝડપથી એ મુખદ્વારમાં પ્રવેશ કરતી હતી અને અનન્ત ભાવિમાં ભુમ્મ થતી હતી. એટલામાં કુમ્ભકર્ણ અને એની પાછળ મેઘનાદ એ વિકરાલ મુખમાં દારુણ વેગથી ફૂદી પડ્યા અને રાવણે એ હૃદયવેધક દશ્ય નિસ્તેજ આખે અને ચર-ચરતે દૈવે નિહાળ્યું. રાક્ષસપતિએ આસપાસ જોયું તો મૃત્યુની ધેરી જાયા સર્વત્ર જવાતી હતી અને એનું ભવ્ય અને ભયંકર ભર્યું સામ્રાજ્ય અદર્શન પામતું હતું. રાવણને પોતાનું સમસ્ત જીવન એક ધોર શાપ સમાન જણાયું અને દુષ્ટ મનોવૃત્તિના

એક જ તોરની વેદી ઉપર જીવન સમર્પણ કરવા સંજ્ઞ થયો. રામની સામે એ મહાપૂરની ત્વરાયી ધસ્યો. પરંતુ પળવારમાં એ મહાકાય મહાવીર મૃત્યુના કાલમુખમાં જઈ પડ્યો અને એમાં દબાઈ કચરાઈ ક્ષિતિજની પેલે પાર અદૃશ્ય થયો.

વાતમીઠિ મૃત્યુની ભયાનક પ્રતિભાને અનિમિષ નયને નિરખતા હતા અને એમની મધુરી વીણામાંથી મંગલ અને મનોહર સૂરો નીકળતા હતા. મહાકવિને મૃત્યુમાં જીવનનું સતત સંવેદન થતું હતું. જગતના રાક્ષસી દુઃખના અતિરેકને અટકાવી મૃત્યુ માનવકલ્યાણ અર્થે અચાગ પરિશ્રમ કરતું હતું જીવું અને સંકુચિત ક્ષેત્રને સ્થાને એ નવીન અને વિશાલ પ્રદેશ વિસ્તારતું હતું. એનામાં સ્નેહ અને સમભાવ જીભરાતા હતા. એની દેખીતી નિષ્કુરતામાં અપાર અતુકમ્પા ભરી હતી. એની બાહ્ય વિરૂપતામાં અપૂર્વ મનોહરતા પ્રતીત થતી હતી. એના બીપણ અને ભયકર સંહારમા માનવ-આત્માની મનાતન છવિ વિલસતી હતી.

ક

પૃથ્વકાય પ્રકૃતિનાં અસંખ્ય અનિત્ય સ્વરૂપોમાંથી ધર્મવીર વિભીષણ એકલો અવશિષ્ટ રહ્યો

ક

દુરાનનનો મૃતદેહ નિહાળીને મન્દોદરીએ કરુણ આ-કન્દ કર્યું અને રામચન્દ્રે એને આશ્વાસન આપ્યું. વિભીષણે

રાવણના સળને અગ્નિસસ્કાર કર્યો અને બિર્ધક્રિયા સમાપ્ત કરી લકાના સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયો. અભિષેકની સાથે જ રાક્ષસસંસ્કૃતિની પુનર્વ્યવસ્થાના મહાકાર્યને શુભ મંત્રણ એ રાક્ષસનીરે અન્તરના બિંકાણુમાં ધાગણુ કર્યો.

તત્કાલ વિભીષણુ સીતાને સન્માન પૂર્વક શિબિકામાં બેસાડી રામ સન્મુખ લાવ્યો. રામચન્દ્રની આજ્ઞાનુસાર સુખાસન છોડી એ સ્વભાવસુન્દર સરલતાની મૂર્તિ પણે આવી પતિ સમીપ પધારી. પરંતુ દૈવાધીન થયેલી વિનય જાનકીને રાક્ષસનો દૂષિત સંસ્પર્શ ચવાધી રામે એનો અગ્રીકાગ કરવાની ના કહી વસુન્ધરાના રમાતપમાથી જન્મેલી અને જનકના અધ્યાત્મમાનસમાથી અનતરેલી સ્વતેજથી સુગંધિત સીતાને સ્વીકારવા રામ તત્પર નહોતા. સીતાએ અગ્નિદેવને આત્મ વિશુદ્ધિના સાક્ષી રૂપે આવાહન કર્યું અને હૃતાશનમાં ઝંપ-લાવ્યું. રામની એ જીવનભાવનાને અગ્નિની કરાલ જાળમાં મળગતી જોઈને રામના હૃદયમાં પિતામહની શાન્ત અને પ્રસન્ન પ્રતિમા પ્રકટ થઈ અને પ્રાનૃત મનુષ્યની પેઠે સીતાની ઉપેક્ષા નહિ કરવાની પુરુષોત્તમને આજ્ઞા કરી. અદર્શન પામી સકલ આત્માથી રામપરાયણુ રહેલી અમિથી પગિશુદ્ધ થયેલી સીતાને પુરુષગીરે હૃદયના અનન્યભાવથી સ્વીકારી લોકની ખાતરી અર્થે પરમ નિર્મળ જાનકીને રામચન્દ્રે ઉગ્ર કસોટીએ ચઢાવી હતી.

રાક્ષસો સાથે દારુણ યુદ્ધ અને મહાગ્રમા રામની જીવનભાવના જગજગતી રહી હતી એ લેશ પણ ભ્રષ્ટ કે મલિન નહોતી થઈ.

(૩)

સત્રામ અને મહારના વાતાવરણમાથી મુક્ત થએલી વાસ્તીપ્રતિભા સ્વૈગવિહાર કરવા ઉત્સુક બની હતી આર્ય અનાર્ય અને ગણસંપ્રદાય વચ્ચે સ્નેહનો સેતુ બાધી, લંકાથી અયોધ્યા પર્યંત આર્યવંશુદાનો વિશાલ પટ અવ લોકવા એ તલમતી હતી પ્રકૃતિ અને માનવકૃતિના ચિત્ર વિચિત્ર રંગો નિહાળવા એ તત્પર બની હતી એણે દિવ્ય પાખો ફેફડાવી અને સ્વયનિર્મિત સૌમ્ય સૃષ્ટિ નિગમવા અન્તરિક્ષમા ઉડ્યન કરવા માડ્યું

પિતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી, સુહૃન્નનો અને સેનાને સાથે લઇ, રામચન્દ્ર પુષ્પકવિમાનમા વિરાજ્યા અને સીતાને અકમા ધારણ કરી માર્ગમા અને દશ્યોદેખાડતા અયોધ્યા પ્રતિ આગળ ચાલ્યા પ્રથમ લડા અને એની નિકટવર્તિ મથામજૂમિ ઉપર અત્યક્ષ ચતા બીપણ હત્યાકાક પ્રતિ દષ્ટિ પાત કરી, ઘોર ઘુઘવાટ કરતા મહામાગગ ઉપર એ આર્ય વીરે દષ્ટિ કરાની અને ત્યાથી કુસુમિત કાનનોથી વીંટાએલી કિષ્કિન્ધા, રમણીય ઋષ્યમૂક અને પદ્મગન્ધિ ચમ્પાના રયામ અને સુવિશાળ જળ પરમ પ્રમજ્જતાથી જોયા એ મનોહર

દર્શન ઉપરથી નજર ઉપાડીને પુષ્પશીલા શમરીની શૂન્ય
પર્ણકુટિ, અને અનાર્યવીર જટાયુની અવસાનભૂમિ નિરખી
અને ત્યાંથી ધન્યવટીની પરમ રમ્ય પર્ણશાલા, ગોદાવરીના
પ્રસન્ન અને શીતલ સલિલ, અગસ્ત્ય શરણગ સુતીક્ષ્ણ અને
કુલપતિ અત્રિ આદિ અનેક સિદ્ધો અને તાપસોના અમણિત
આશ્રમો અને સંસ્થાનોની પરપરા, ચિત્રકૂટના રગખેરગી
શિખરો, યમુનાના ઘેરા અને મનોહર નીર અને કાઠાપરના
નવપુષ્પિત વનો, મુનિવર ભરદ્વાજનો આશ્રમ, ગંગાની
તેજસ્વી તરંગમાલા, ગુહની રાજધાની, એ સર્વદેશો નિહા-
ળતા નિહાળતા અયોધ્યાનગર પહોંચ્યા

આર્યતાની આણુ ફેરવી પાછા પધારેલા પુરુષવીરે
શુરુવર્ધ વસિષ્ઠને અને માતાઓને પ્રણિપાત કર્યા અને ભ્રાતૃ
વત્સલ ભરતને બિભરાતા સ્નેહથી ઉત્તમગમા બેસાડી આલિ-
ંગન આપ્યું રાજ્યરક્ષક રાત્રુષ્નને અભિનન્દન આપી એ
રાષ્ટ્રવીરે પુરજનો અને જનપદોના અભિવાદન ક્રીડ્યા સમસ્ત
જનતાએ રામના અયોધ્યાપ્રવેશનો ઉત્સવ ગીતવાદ્યનૃત્ય
વડે બિજળ્યો સીતા સહિત રામચન્દ્ર સિંહાસન પર વિરાજ્યા
અને પ્રજાસંઘે અપાર સ્નેહથી લોકસ્વામીને સત્કાર્યા સર્વત્ર
આનન્દ વ્યાપી રહ્યો

ક્ર

મુદ્ધ અને મહારની અવિરત ગર્જનાઓ રામાવી
રામચન્દ્રે વિશાલ જનતાને લયમુગ્ધ કરી હતી દસ્યુઓને
જિતી એમને સ્વજનસમાન ગણી એ આર્યવીરે વિજિતિમા

ન્યાયનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એ મહાનુભાવના પરિશ્રમથી માનવવંશની વિવિધ જાતિઓ અન્યોન્ય નિકટ સમાગમમાં આવી હતી અને પરસ્પર સ્વાતન્ત્ર્ય મંરક્ષવાના મહાકાર્યમાં વ્યાપ્ત થઇ હતી. એ નરચન્દ્રે દ્વેષ અને તિરસ્કારનું તમો-રાજ્ય વિદારી પ્રેમ અને બન્ધુતાની તેજઃસૃષ્ટિ રચવા માંડી. એનાં પ્રભાવ અને પ્રેરણાથી આર્ય અનાર્ય અને રાક્ષસ-મંસ્કૃતિની ત્રિવેણીને એક મહાસંસ્કૃતિમાં ગુથવાનો મગલ આરમ્ભ થયો. એ મહાપુરુષનાં મધુર મનોહર સ્વપ્નો મક્ષણતાથી મૂર્તિમન્ત થતાં હતાં.

રામચન્દ્રના હૃદયરસનો પરમ આસ્વાદ પામી સુગ્રીવ અને વિભીષણ આદિ સખાઓએ સ્નેહભરી વિદ્યાય લીધી અને સ્વદેશ પહોંચી જનમંડળની બવસ્થાના વિશાલ કાર્યમાં ગુંથાયા.

અયોધ્યાના રાજસિંહાસન ઉપર વિરાજી રામચન્દ્રે અપૂર્વ પ્રજાશાસન સ્થાપ્યું અને જીવનની પ્રત્યેક પળ લોક-કલ્યાણ અર્થે નિયુક્ત કરી. લોકહૃદયની આકાંક્ષાઓ એ પુરુષવીરના અન્તરમાં પ્રવેશ કરી પ્રગ્નજનોનું મગલ બાવિ મર્જતી હતી. પ્રત્યેક પ્રગ્નજન પ્રત્યે રામને સર્વમમાન આદર હતો. પ્રત્યક્તા હિતમાં એને અસાધારણ રમ હતો. પ્રત્યેકને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા એ પળે પળે ઉત્સુક હતા. પ્રજાનું રંજન અને પ્રમાદન એના જીવનનું મહાવ્રત હતું. સમસ્ત જીવનયાત્રા એણે લોકને સમર્પણ કરી હતી. લોક-હિતની વેદી ઉપર જીવનને એણે ચઢાવ્યું અને પ્રત્યેક ક્ષણે આત્મજલિદાન આપવા તત્પર રહ્યા.

પરંતુ અયોધ્યાની જનતાએ જીવનનો સર્વ ભાર અને એની સકલ ચિન્તા રામના શિર ઉપર નાંખી હતી. પોતાની રિદ્ધિ, સિદ્ધિ, નિર્બળતા, સફળતા, અને પાપપુજની સર્વ સંભાળ એણે એક પુરુષ ઉપર છોડી હતી. રામ પાસેથી અસંખ્ય અમલકારોની આશા એણે રાખી હતી. બહુરૂપી લોકોને બુદ્ધિ અને તેજસ્વી ભાવના પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો. રામચન્દ્રે વનવાસમાં આત્માના શત્રુઓને મંહાર્યા પરંતુ અયોધ્યાવાસીઓના અન્તરમાં એ પુરાતન પિશાચો અઘાપિ વસતા હતા, હૃદયને કોરતા હતા અને માનવસમાજના મૂળને ઉખેડતા હતા. કેટલીકવાર લોકો કૂર અને કઠોર મનો-વૃત્તિઓને અનુસરતા અને નિર્દોષ મનુષ્યનો નરમેધ કરવા તત્પર થતા,

સીતાના રિનઝ સમાગમમાં રામચન્દ્ર જીવનનું પરમ સુખ અનુભવતા હતા. એ રમણીય આનન્દવેલી રામના જીવનવૃક્ષને વીંટાઈને એને નિરંતર સુવાસિત કરતી હતી અને માધુર્યનો સુદૃઢ સુધારસ સીંચતી હતી. એ આનન્દ-લતાના અભિસિંચનથી તરુરાજ પૂર્ણપ્રફુલ્લ બન્યો હતો અને સર્વત્ર શીતલ છાયા વિસ્તારતો હતો. એ અપૂર્વ તરુલતા વચ્ચે હૃદયનું અદ્ભુત ઐક્ય પ્રવર્તતું હતું. એ અભિન્ન એકતામાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્નેહની સર્જકતા મૂર્તિમન્ત થઈ. રામચન્દ્રના આત્મયોગથી અમરવેલે માનવતાના મહાકલ્યાણનું તેજોબીજ ધારણ કર્યું. દશે દિશામાં દિવ્ય વાયુ વાવા લાગ્યા. રતનાકરના તરંગોએ સૌમ્ય સુન્દર નૃત્ય માંડ્યું. તારાઓએ તેજધારા વર્ષાવી. સમરભૂમિ પુષ્પોદ્યાનમાં પરિણત થઈ.

શન્ય અને સત્ત્વહીન જીવોમાં મધુર મંગીત સંભળાયુ. પુરુ-
ષોત્તમના પુણ્યયોગથી જનકના જીવનની એ મહાભાવના
ફલવતી થઈ હતી અને અખિલ જગત્ આનન્દપુલકિત
બન્યું હતું.

૫

કવીન્દ્રની કલ્પના સરયૂના સમૃદ્ધ કિનારા ઉપર
વિરાજતી અયોધ્યાનગરી ઉપર મીઠા માંડી રામચન્દ્રની
રમ્ય અને સૌમ્ય જીવનલીલા નિહાળતી હતી અને અપૂર્વ
પદ્મરચનામાં મૂર્તિમન્ત થતી હતી. પ્રેમ અને બન્ધુતાનાં
ગીતો ગાતી વાલ્મીકિની પ્રતિભા અનન્તતાના દિવ્યકંઠે બેઠી
હતી અને દૂરદૂરથી ધસી આવતું કારુણ્ય મહાસાગરનું પ્રચડ
પૂર એકચિત્તે નિરખતી હતી. જ્ઞેતજ્ઞેતામાં એ પ્રલયતરંગો
ઋષિવરના હૃદયતટે અથડાયા અને કારુણ્યમૂર્તિ સીતા એ
દારુણ પ્રવાહમાં તણાતી દષ્ટિગોચર થઈ. મહાકવિએ
તત્કાલ મહાપૂરમાં ઝંપલાવ્યું અને સીતાને બચાવવા
ભવ્ય અને ભરપૂર ભરતી ઉપર ઝંઝાવાતના તીવ્રવેગે તરવા
માડ્યું. કવિવરના સૂક્ષ્મદેહની આસપાસ અમૃતધીર ધીર ધુધ-
વાટો સભળાતા હતા, અભેદ ખડકો અથડાતા હતા અને
ગાદ અન્ધકારના ઘેરા ચરો જવાતા હતા. સર્વત્ર સંતમસ
હતું. કવીન્દ્રનું નયન માત્ર નિહાળતું હતું. માધુર્વમૂર્તિ સીતા
મંજુબંધ લીર્મિઓ ઉપર જાજળતી અથડાતી દૂર દૂર તણાતી
આગળ જતી હતી સીતાને મંરક્ષવા કવિવર સમગ્ર આ-
ત્માથી આગળ ધસ્યા પરંતુ અગણિત આવર્તોની મધ્યમાં

સીતા ડૂળી ગઈ' મહાકવિને સહસ્રમૃત્યુનો એકસામટો આયકો લાગ્યો પરંતુ અપાર સહનશક્તિ માયવી સીતા પાછળ સાગરના અગાધ જળમા ડૂળકી મારી અને સમુદ્ર-તલને વોંધી રસાતલમા ગતિ કરી. એ શુદ્ધ મનાતનતાના પ્રદેશમા સર્વત્ર અનિર્વાચ્ય શાન્તિ વિરાજતી હતી. એમાં તેજોમય અમૃતમય અનન્ત એકદો વિહરતો હતો. એ અપાર તેજની મધ્યમાં એની અમંખ્ય કાટિ કૃષ્ણ ઉપર એક દિવ્ય મિહાસન દેખાયું. એ દેદીપ્યમાન આમન ઉપર સીતા અને રામ શાશ્વત સુખમા વિરાજતાં હતાં અને સનાતન રિમતની સૌમ્ય પ્રજા કવિવર પ્રતિ વિસ્તારતાં હતાં. સીતા-રામનો નિત્ય સંયોગ વાદમીકિની આર્વેદષ્ટિ નિરખી ગઈ.

❧

સીતાના મધુર અને મગલ સહવાસનુ રામનું સુખ અરિયર અને અનિત્ય હતું. જનકની એ જીવનદીપિકાનું સૌમ્યસુંદર તેજ રામના હૃદયને અદ્ભુત દીપ્તિથી જિગ્મળતુ હતું પરંતુ લોકહૃદયની કઠિન ભિત્તિઓને બેદવા એ અશક્ત હતું. એટલામાં મંજોગોનું અદમ્ય પૂર જિભરાયું અને રહેજવારમા સીતાનો નિત્યવિયોગ આવી પહોંચ્યો. પ્રિયતમાનું મમાગમસુખ રામના જીવનમા ક્ષણિક સ્વપ્નસૃષ્ટિ મમાન રમરણુશેષ રહ્યું !

નિષ્કલક લોકસેવક રામે સીતાપ્રત્યે એકવાર નિન્દા અને કલકિત લોકવાણી સાંભળી. વનવાસમા રાક્ષસને વશ થએલી સીતાની પવિત્રતાની પુરવાસીઓએ શકા કરી. જાનકીની વિશુદ્ધિનો રામચન્દ્રનો અન્તરાત્મા સાક્ષી હતો. એ સુકુમાર ઓસરીરનો બોજ આપવા અયોધ્યાની જનતા

એકત્રિત થઈ હતી. એના મશ.શરીરને પશુની પેઠે યજ્ઞની વેદી ઉપર ચઢાવી પુરજનો, જનપદો અને પરિવહના સભ્યો મહશકૃપાણો લઈ એનો વધ કરવા તત્પર થયા. લોકસંઘની ધન્યજાને સન્માની રામચન્દ્રે રાજધર્મની ઉગ્ર અસિધારા ઉપર સીતાની સુકામલ જીવનવેલને ચઢાવી અને સ્વહસ્તે છેદી નાખી. લોકના ચક્ષુઓથી રામચન્દ્રે જોયું અને ભયકર અપવાદથી ભયભીત બની રાજસેવક લક્ષ્મણદ્વારા સીતાને વિવાસિત કરી. પુણ્યશીલ તપસ્વીઓના મનોહર આશ્રમે નિહાળવાની સીતાની અન્તરની અભિવાધા હતી એ અંતિમ ધન્યજાને અનુસરી રામે એને તમમાના તીર ઉપર વિગળતા વાદ્ભીકિતપોવનમાં આયુધનો અવશેષ માળવા અયોધ્યા-માંથી વિદાય કરી.

રાજશાસનને અનુવર્તી જાનકીને રથમાં બેસાડી લક્ષ્મણે વાદ્ભીકિના આશ્રમ સમીપ એને જિતારી નયનમાંથી અદળક નીર વર્ષાવતા દીન અને અસહાય લક્ષ્મણે વિવાસનનુ કારણ એને નિવેદન કર્યું એ દારુણ વચન સાંભળતાજ વૈદેહી પરમ વિપાદ પામી અને પૃથ્વી ઉપર અચેતન થઈને ઢળી પડી શોકમૂર્ચ્છામાંથી જાગૃત થઈ જાનકીએ અન્તરની અસહ્ય વેદના અપાર શાન્તિથી મહન કરી અને ગુરુજનો અને પ્રજનિષ્ઠ પ્રજનાથને ચરણવન્દન કહાવ્યાં સીતાએ પ્રિયતમ પતિના કાર્યને પ્રાણના ભોગે પણ શિરોવન્ધ ગણ્યું અને રામચન્દ્રને હૃદયમાં ધારણ કરી શોકસાગરમાં ડૂબી ગઈ સીતાને વનમાં એકલી ત્યજી દુષ્પિત થતા લક્ષ્મણ રામ સમીપ પાછો ગયો. સમસ્ત તપોવન એ કરુણતાની મૂર્તિ સાથે કરુણ વિલાપ કરતું હતું.

સીતાનુ હૃદયભેદક રુદન સાલળી મહર્ષિ વાલ્મીકિ તત્કાલ આશ્રમમાથી આવી પહોંચ્યા ત્રિકાલજ મહામુનિએ સીતાની ગોઠડયા અન્તર્ય ચક્ષુથી જાણી હતી દુ ખમૂર્તિ જનકીને જોતા જેતજ આત્માની અશેષ અનુકંપાથી અમૃત સમાન મધુરવાણી ઋષિવરે વર્ષાવી અને પરમ આશ્વાસન આપી રનેહપૂર્વકે તપોનનમા સત્કારી વાલ્મીકિએ પોતાની નિર્ભજ અને શીતળ ઝાયામા જનકીને પુત્રી સમાન જતન કરીને જળવી ગમ્ખી સહૃદય ઋષિપત્નીઓ, રનેહાળ ઋષિ બાલકો અને પરમપ્રિય પ્રકૃતિના નિરતર મહવાસમા સ્વસ્થ બની સીતાએ ઠરુણ અને કષ્ટમય જીવન વ્યતીત કરવા માડ્યુ

ક

લોકોએ રામની એ જીવનભાવના પ્રત્યે શક્તિ નજરે જોયુ અને નગરમાથી એને નિર્વાસિત કરી સીતા નગરલક્ષ્મી ન બની એ વનલક્ષ્મી પુગ્મી કે જનપદમા લોકપ્રિય ન થઈ વાલ્મીકિના માનસમાથી અવતરેલી સીતા એના સર્જક પાસે પાછી આવી અને ત્યાજ પુરસ્કાર પામી મહાકવિની કાવ્યમૂર્તિ મહાકવિના મનોધામમાં વસી રહી

ક

રામ અને રાવણનુ યુદ્ધ એ મંગ્રામમાત્રના સમાપનનું યુદ્ધ નહોતુ યમુનાતીરે વસતા તપસ્વીએને લવણાસુગ અપાર ત્રાસ આપતો હતો તાપસોના મદારથી ભયભીત બનેલા ઋષિગણો રામચન્દ્રને શરણે આવ્યા અને રામે રાતુપ્પને લવણનો વધ કરવા આજ્ઞા કરી મહાન

સૈન્યને સાથે લઈ રાત્રીને એ દૂર રાક્ષસનો નાશ કર્યો અને રામના શાસન અનુસાર મધુરામાં રાજધાની સ્થાપી શાન્ત જનતાને નિર્ભય કરી.

ક્ર

પ્રકૃતિ અને માનવહૃદયના સ્વામ અને ઉજ્જવલ ઉભય સ્વરૂપો કવીન્દ્રને સમાન આનન્દ આપતાં હતાં. ઉભય એમને બેંડા ચિન્તનમાં નિમગ્ન કરતાં હતાં. મહર્ષિ અહંભાવને ઓલવી નાંખી અનેક મૂર્તિઓ સર્જતા હતા અને એમાં રસમય જીવન ભરતા હતા. પ્રત્યેક પ્રતિમાના અન્તરમાં પ્રવેશ કરી યુનિવર્સ સૌન્દર્યની સનાતન વાણીનું સતત મર્જન કરતા હતા અને પરમાનન્દમાં વિહરતા હતા.

ક્ર

સીતાની સુકુમાર જીવિ નિરંતર અન્તરમાં ધારણ કરી રામચન્દ્ર કર્તવ્યની કૃપાણુધારા ઉપર ચાલતા હતા અને પ્રજાનું પરિપાલન કરતા હતા. રાજધર્મની ભડભડતી જવાલામાં એ લોકનિષ્ઠ નરપતિ હૃદયમાં નિજુર ધા સહી સહી પ્રેમ અને દયાની અમૂલ્ય આદૃતિ આપતા હતા. અયોધ્યાવાસીજનોએ રાવણના મંદારની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી પરંતુ રામની જીવનભાવના સીતાની સુન્દરતા અને મર્જકતાની નિન્દા કરી એનું નિર્દયતાથી નિર્વાસન કર્યું હતું. કપનાશ્ચન્ય લોકને સર્જનની કલા કરતાં સેહારની કલામાં અધિકે રસ હતો. રામચન્દ્રે ન્યાય સ્વાતન્ત્ર્ય મુખ્ય અને શાન્તિનો મહાયુગ શરુ કર્યો પરંતુ સંગ્રામ અને

સહારના સાધનોમાથી લોકવૃત્તિ અઘાપિ મુક્ત નહોતી થઈ લોકજીવનમા સ્વતન્ત્ર વિકાસ કરતા અચેતન યત્રને ગુણ કરતા સખ્યાને જીવન કરતા મૃત્યુને હજુ પણ અધિક સ્થાન મળતુ હતુ રામચન્દ્રના મહાન અને તેજસ્વી સ્વપ્ને પોતાના જ પ્રજાજનો વચ્ચે નિષ્ફળ થતા હતા એનો જીવનસંદેશ જીરવવાનુ જનતામા સામર્થ્ય નહોતુ એના કાર્યની પ્રિયતમ દિશાઓ શૂન્યની ગર્જનાથી લોકો અવ રોધતા હતા

રામચન્દ્ર રાજસસ્થાને શુદ્ધ પ્રજાહિત અર્થે વિકસાવતા હતા એની જીવનસરિતા પ્રજાના કલ્યાણુ અર્થે એકધારી વહેતી હતી પરંતુ પ્રજાજનોના જીવનમા સ્વાર્થ અને પરાર્થના સંયુક્ત મોજા ચઢતા ઊતરતા વિષમ પ્રવાહમા વહેતા હતા એ પુરુષનીરના પ્રબળ પ્રયત્નો છતાં લોક માનસમા વિશિષ્ટ રૂપાતર નહોતું થતુ પ્રકૃતિના અમાપ બળે સામે એ મહાવીર અનેક સંઘ્રામો ખેલતા હતા પરંતુ માનસસ્વભાવની નિર્બળતાઓ એકાએક ઓસરતી નહોતી પુરાતન પ્રણાલિકામા પરિવર્તન કરી સ્વતન્ત્ર ડગલુ ભરતા લોકો ડરતા હતા શુદ્ધિના પ્રદીપને જોતાં વેત જ એમના નિર્બળ નેત્રો મીંચાતા હતા ભાવનાના તેજથી એ ચમગ્તા હતા અને ચમકીને દૂર દૂર ન્હાસતા હતા એમની ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ ઇચ્છાના દોર અનુસાર એ રાજને દોરતા હતા રામરાજ્યમા પ્રજાજનોનુ પરિબલ અપાર હતુ અને રામને પ્રજાના રજન અર્થે લોકમતને વારવાર નમવુ પડતુ

એકવાર એક રમણીય સરોવરતીરે એક શ્વેતાપમે દેવત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે ઘોર તપસ્યા આદરી અને લોકો ભય-ભીત બન્યા. શ્વેતના તપોબલથી પ્રગ્ભવેલા આર્યજન-મંડલનું અસ્તિત્વ જોખમમાં લાગ્યું. એમાં સામાજિક સંકલનાનો વિચ્છેદ જણાયો. એમાં વર્ણવ્યવસ્થાનો હાસ દેખાયો. દ્વિજવરોએ શ્વેતના સંહારનો સંકલ્પ કર્યો અને સમાજસંરક્ષણ અર્થે શમ્બૂકના વધનું રામને શાસન કર્યું. રામચન્દ્ર પ્રગ્ભવતે અધીન થયા. તત્કાલ એણે હાથમાં ખડ્ગ ધારણ કર્યું અને અપાર આન્તરવ્યથા અનુભવતા શ્વેતાપમ સમક્ષ આવી પહોંચ્યા. શમ્બૂકના તપતેજથી રામચન્દ્ર મુગ્ધ થયા. એ મત્સવાદી શ્વેતમુનિની પવિત્ર વાણીથી એ પુરુષવીર પ્રશાન્ત થયા. એની અનાથ અવસ્થાથી એ આર્યવીરના અન્તરમાંથી અનુકમ્પા ઝરવા માંડી. કાષ્ઠ અકથ્ય શોકથી એ મહાપુરુષનું કામજ હૈયું વલોવાતું હતું. પ્રગ્ભવતની વેદી ઉપર રામચન્દ્રે આર્દ્રતાની આહુતિ આપી. એ લોકરંજક રાગને એક વાર ફરીથી હલાહલ વિપત્તિ પાન કર્યું. નિપાદરાજ ગુહના પરમ સખા રામચન્દ્રે નિર્દોષ શ્વેતાપમ ઉપર પરાણે ખડ્ગ ઉગામ્યું અને એનો શિરચ્છેદ કર્યો. સાથે સાથે રામનું હૃદય ખડ્ગની તીક્ષ્ણ ધારથી આરપાર વીધાઈ ગયું.

ક

રામરાજ્યમાં સીતા અને શમ્બૂક, ઉલ્લાસ, પ્રગ્ભવ ન થયાં. સ્ત્રી અને શ્વેતના સામાજિક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ

અયોધ્યાની જનતાએ, એકના નિર્વાસનથી અને અન્યના સંહારથી કંઈ ૧ ન્યાયની ભાવનાના ઉદય અર્થે માનવહૃદયમાં પરિવર્તનની રાહ જોવાતી હતી.

ક

વાહમીકિના મનોમહારણ્યમાં સીતાનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન અપાર સફલાવથી થતું હતું ઋષિવરની કામળ અને નિર્મળ છાયામાં એ કલ્પલતા કુસુમિત થઈ અને લોક-કલ્યાણનો જન્મ થયો. સીતાના સુમંગલ પ્રસવથી મહર્ષિનું સકલ જીવન સફળ થયું. જનકીની પ્રસૂતિને વાહમીકિએ આત્માના અમૃત રસથી જીએરવા માંડી અને એના અન્તરમાં કવિતાનું સંગીત જિતારવા માંડ્યું. કાવ્યમંગીત સર્વત્ર વિસ્તારવાનું અને લોકહૃદયને પલટાવવાનું મહાકવિનું ચિરતન સ્વપ્ન મૂર્તિમન્ત થતું હતું.

અયોધ્યાની જનતાને આધ્યાત્મિક નિદ્રામાંથી જાગૃત કરવા મુનિવર પરમ ઉત્સુક બન્યા હતા. પ્રજાજનોને જીવનના સાચા મુલ્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા મહર્ષિ આતુર હતા. લોકહૃદયમાં સૌન્દર્યનું સિંચન કરવા એ ઉત્કંઠિત થયા હતા.

એટલામાં ઋષિવરના આર્પનયન મમક્ષ રમસ્ત વાતાવરણને ધોર અને ભયંકર નાદે ગજવતું એક શ્યામવર્ણ ગહન ઝરણું પ્રત્યક્ષ થતું ગયું. એના ધોધબંધ વહેતા દારુણ પ્રવાહમાં અયોધ્યાની જનતાનો પ્રચંડ ઓધ જીભરાતો હતો અને મૃત્યુમહામાગર તરફ ધસડાતો હતો. એના ઉભય

કાંઠા ઉપર સુકુમાર પુષ્પો કે હરિયાળી કુંજો કે પ્રકુલ
 વૃક્ષો, કાંઈ જ દેખાતુ નહોતુ. એની આસપાસ પક્ષીઓના
 મંજુલ સૂરો સભળાતા નહોતા કે પવનની સુખકર હહરીઓ
 વાતી નહોતી. એના અન્તરમાં અન્ધકાર ભર્યો હતો. એના
 પ્રવાહમાં મતત સંક્ષોભ હતો. એમા પાપ અને અનુતાપથી
 સળગતાં હૈયાંના આર્ત પોકારો પળેપળે સંભળાતા હતા.
 આકાશમાં મનોહર ચન્દ્ર પ્રકાશતો હતો પરંતુ એના શાન્ત
 શીતલ તેજોમય કિરણો એ મલિન અને નિસ્તેજ સ્રોતના
 અગાધ ઉરઃસ્થાને જોડવા અશક્ત હતા. આ કરુણ દૃશ્ય
 નિહાળીને વાલ્મીકિનુ કોમળ હૈયું અત્યત દ્રવવા માંડ્યું.
 એના અન્તરના અન્તરતમ જાડાણમાંથી રામ અને સીતાનું
 હૃદયવેધક નિર્મળ ગાન ઝરવા માંડ્યું. સૌન્દર્યદેવીની મધુરી
 વીણા એ અપૂર્વ ગાન માથે અંતરિક્ષમાંથી અરણ્ય સૂર
 સર્જતી હતી. એ દિવ્ય સંગીતમાંથી સત્ય અને સૌન્દર્યની
 વિવિધ સુરાવટ વિકસતી હતી એ અસૌકિક ગાનના તરંગોનો
 મર્વત્ર મંચાર યયો અને પેલા જનમમૂહના અન્તરમાં
 આન્દોલન થવા માંડ્યું. મૃત્યુ તરફ ઝડપથી દોડી જતો એ
 જનપ્રવાહ પળવાર થંભી ગયો. એના ગહનતમ પ્રદેશમાં
 સંગીતના સૂર પહોંચ્યા અને તત્કાલે ભવ્ય ભરતી ચઢવા
 માંડી. જોતજોતામાં એ શ્યામ અને મલિન તીર ઉર્જિત
 અને સ્વચ્છ થયાં. કાંઠાપરનાં વેરાનોમાં લીલા વનો વિસ્તરી
 રહ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે રંગબેરંગી સુવાસિત પુષ્પો ખીલી રહ્યાં.
 ઘેર ગમ્ભીર વિશાલ વૃક્ષો ફળભારથી નમી રહ્યાં. સંગીત-
 સર્જક પક્ષીઓ ગીતના લયમાં લીન જન્યાં. મધુગન્ધિ-
 વનોમાંથી મન્દ વાયુ વાવા લાગ્યા. ગિરિરાજેના ગર્જરમાંથી

શીતલ સ્રોત વહેવા માડ્યા ચન્દ્રમાનુ ન્યોતિર્નિય પ્રતિ-
તરજે નાચી રહ્યું મહાકવિનો સકલ આત્મા હૃદયરસ
રેડી રહ્યો

એ અમૃતરસની અદ્ભુત ઝડી લોકહૃદયમા વરસતી
હતી અને ઝરણાનો ભરપૂર પ્રવાહ વાલ્મીકિના હૃદય પ્રતિ
પથટાતો હતો. રામ અને સીતાના સયોગ અને વિયોગની
સનાતન ગાથા ગાતા ગાતા કવિનર લોકહૃદયના પ્રબળ
પ્રવાહને ઉલટાવી પોતા તરફ વાળતા હતા લોકહૃદયનું
વિષુન ઝરણું વહેતું વહેતું વાલ્મીકિના હૃદયમહાસાગરમાં
ભળી ગયું

✽

બ્રજપરાયણ રામચન્દ્રે બ્રજજનોની અપાર પ્રીતિ
મપાદન કરી હતી એની યશોગીતા ગૃહેગૃહે ગવાતી હતી
શાન્ત અને સયમશીલ ક્ષાત્રમલની પ્રતિષ્ઠા અર્થે રામચન્દ્રે
અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો નૈમિષારણ્યમા યજ્ઞનટની
સ્થાપના કરી યજ્ઞભૂમિની આસપાસ એક મનોહેર વિશાલ
નગર મૂર્તિમન્તં થયું હતું સમરત રાજકુલ, બ્રજજનો,
બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ, તપસ્વીઓ, સુગ્રીવ વિભીષણ આદિ
સ્નેહીજનો, વાનરો, ગણસૌ, સર્વે, યજ્ઞસમારભમા એકત્રિત
થયા હતા અને નગરના વિનિધ વિભાગોમા વસતા હતા.
રામચન્દ્ર અર્ચિઓની ઇચ્છાનુસાર અઢળક દ્રવ્ય આપતા
હતા યજ્ઞમા સીતાની સુવર્ણમૂર્તિ રામની ધર્મપત્ની હતી

એ મહોત્સવમા શિષ્યસહવર્તમાન ભગવાન વાલ્મીકિ
પોતે પધાર્યા યજ્ઞના ઈર્ષપગયણ વાતાવરણમા કવિતાનો
અલૌકિક ગસ રેલાવના મહર્ષિએ દૃઢ સકલ્પ કર્યો હતો.
સ્ત્રી શૂદ્ર અને મકલ જગત પ્રતિ લોકદષ્ટિ અદ્યવાનો

મહર્ષિનો હેતુ હતો હૃદયની કામળતામાં વસેલી માયી મંસ્કૃતિનું સર્વેને લાન કરાવવાનો ઋષિવરનો આશય હતો. તત્કાલ કુશ અને લવને વીણાના સુમધુર લય સાથે રામાયણનું સમસ્ત કાવ્ય જનતા સમક્ષ ગાવાની મહામુનિએ આજ્ઞા કરી. રથ્યાઓ, રાજમાર્ગો અને ઋષિવાટોમાં એ સુકુમાર વીરોની વીણાના શ્રુતિમનોહર સૂરો સંભળાતા હતા. જ્ઞાન અને કર્મનો રસિદ સમન્વય કરનાર રાજર્ષિ જનકના એ ઉભય કુમારો દૌષિત્ર હતા. સીતા અને રામચન્દ્રના રસજીવનની મધુર ઉજ્જવલ જ્યોત હતા અસંખ્ય માનવોના હૈયાં પલટાવતા એ યશ્વંતની સમીપ આવ્યા અને ઋત્વિજો સમક્ષ મંગીતની રમઝટ માંડી રામચન્દ્રે એ અધૌકિક ગાન એકચિત્તે સાંભળ્યું અને પ્રગ્નજનો, પાર્થિવો, પંડિતો, પૌરાણિકો, ક્ષિત્રિકાવિદો, ગીતવૃત્ત્યવિશારદો આદિ સર્વેને એકત્રિત કરી વારવાર એ મધુર ગાન સંભળાવ્યું. એ અધૌકિક સંગીત સાંભળતાં કોઇને તૃપ્તિ ન થઈ. સીતાની ગહન અને ભરપૂર વેદનાનું વિરલ સંગીત કુમારોનાં મુખમાથી ઝરતું હતું. અયોધ્યાવાસીજનો એ હૃદયદ્રાવક મંગીતથી વિરમયચકિત બન્યા. એમની કલ્પના સતેજ થઈ. એમની મનોવૃત્તિઓ નિર્મળ થઈ. એમના હૃદયની કઠોરતા કોમળતામાં સંકાન્ત થઈ એમનાં અન્તરમાં સૌન્દર્યભાવના હૃદય પામી. એમનો અખિલ આત્મા ઉન્નત થતો ગયો. મહાકવિની કવિતાનું અનિર્વચનીય સનાતન સૌન્દર્ય સર્વત્ર વિલસી રહ્યું.

એ અપૂર્વ સંગીત સાંભળીને રામચન્દ્રે આત્મજનેને ઝાળખ્યા અને સીતાને પાછી લાવના વાદ્ધીકિને વિનંતિ

કરી. રામની આજ્ઞાને અનુસરી આત્મવિશુદ્ધિની ખાતરી અર્થે સીતાએ કાંઈ ચમત્કાર લોક સન્મુખ સિદ્ધ કરવાનો હતો. આ અદ્ભુત નિરખવા અર્થે ત્રયંક જનસાગર ઉલ્લટયો હતો. સીતાના અનન્યસહાયક ભગવાન વાસ્ત્મીકિ એકલાજ હતા.

વાસ્ત્મીકિની પાછળ પાછળ વૈદેહી લોકસમુદાય સમક્ષ આવીને ઊભી રહી. એના ઉભય પુત્રો એને અનુસરતા હતા. મહર્ષિએ આત્માના સકલ સામર્થ્યથી સીતાની પવિત્રતાની પ્રેક્ષકાને ખાતરી આપી. લોકરંજક રામચન્દ્રે કારણ્યમૂર્તિ જાનકીને લોકપ્રત્યય અર્થે કાંઈ અદ્ભુત કરી બતાવવા આજ્ઞા કરી. વિશ્વસમસ્ત સીતાના શીલનું સાક્ષી હતું. લોકાપવાદ નિવારણ અર્થે મર્વ તત્ત્વો સીતાની બ્હારે ધાયાં. જાનકીએ લૌકિક જગતની પેલે પાર વિરાજતા અનન્તની આરાધના કરી. પળવારમાં અલૌકિક પવન વાયો. પ્રતિ દિશામાં દિવ્ય પરિમલ મ્હેકી રહ્યો. અનન્યહૃદયા જાનકી અધોમુખી ઊભી રહી. જોતજોતામાં રસાતલ ફાટ્યું અને જાનકી અનન્તતામાં વિલીન થઈ. સીતાનું યશઃ શરીર પૃથ્વી ઉપર પડી રહ્યું. સકલ જગત્ ક્ષણવાર સ્તબ્ધ થયું.

જાનકી ગઈ. પ્રિયતમાને પૃથ્વીમાં અદર્શન પામતી નિહાળીને રામચન્દ્રનું હૃદયાકાશ કરુણ ચીસથી ચીરાઈ ગયું. સર્વ સંયમ સરી ગયો. નેત્રમાંથી પ્રલયપૂર વહી રહ્યાં. અંગેઅંગ શિથિલ થયાં. સર્વગાત્ર કમ્પી રહ્યાં. રામચન્દ્રનો અખિલ આત્મા અપૂર્વ શોકથી હવાઈ ગયો. સીતાને

સ્વાધીન કરવા કે પોતાને સમાવવા પૃથ્વીને એણે પોકાર કર્યો. પૂર્વે જનકને સોપી હતી તેમ પોતાને પાછી સોંપવા પૃથ્વી પાસે જનકની રાયપૂર્વક માગણી કરી. પદ્મકવારમાં પુરુષવીરે રુદ્રરૂપ ધારણ કર્યું વસુન્ધરાની રસાળતાનો નારા કરવા રામચન્દ્ર તત્પર થયા એકાએક પદ્મયોનિ પ્રકટ થયા. રામચન્દ્ર અકાર્ય કરતાં અટકી ગયા. ક્રોધશોક શમી ગયાં. રામચન્દ્ર સ્વસ્થ થયા પિતામહના પ્રસાદથી પુરુષોત્તમની મર્યાદા પળવાર ઓસરી ગઈ અને પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થયું. અનન્તતામાં સીતારામનો સનાતન સંયોગ સિદ્ધ થયો. વાદ્મીકિના કાવ્યદેહમાં રામસીતા અમર રહ્યાં. બ્રહ્મદેવ અદસ્ય થયા

જ

જનકી આ ભાવનાહીન જગતને છોડી ચાલી ગઈ. સંસારને પોતાની અંતર પશુ અલૌકિક જીવનશીમાથી શોભાવી વિકસાવી એ અમરવેલી અમરધામમાં ગઈ. જીવનની શાન્ત મધુર અને પવિત્ર ભાવનાનો ભૌતિક જગતમાં સ્વીકાર ન થયો. એની સ્વભાવસિદ્ધ સરલતા અને વિશુદ્ધિ પ્રત્યે સંપૂર્ણ લોકશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થઈ જનાપવાદને આગળ કરી મર્યાદાપુરુષોત્તમ જનકીનો અંગીકાર કરતાં અચકાયા. જનકી પાર્થિવ જગતને ફાડી અનન્તતામાં ગઈ અને સનાતન બ્રહ્મના અખંડ સહવામમાં ચૈતન્યશક્તિરૂપે વિલસી રહી.

સર્જનની ભાવના એના મહાન સર્જક પાસે પાછી ગઈ સર્વવ્યાપક સૌન્દર્ય સનાતન સત્યમાં મળી ગયું.

વાસ્તવિક જગતમા સીતાની ભાવના કરુણતા હતી
સત્યનિષ્ઠ મહાકવિના જીવ્યજગતમા એ કરુણતા જ રહી

❧

સીતાના રસાતલ પ્રવેશ પછી રામચન્દ્રને સકલ
જગત શૂન્ય થયું જીવનની મધુરતા ચાલી ગઈ અને અન્ત
રમા અકથ્ય વેદના વ્યાપી રહી ચત્તસમાપન થતા એકત્રિત
થએલા અતિથિઓને રામે આદરપૂર્વક પ્રિદાય કર્યા અને
સીતાની નિર્મળ છવિ અન્તરમા ધારણ કરી અરોધ્યા
પાછા ફર્યા

પ્રજાનું રજન ડરતા ડરતા રામચન્દ્રે જીવનના અનેક
વર્ષો વીતાવ્યા પ્રજાકલ્યાણમા નાધક પ્રત્યેક અનર્થનું એ
પુરુષનીર દહતાથી નિવારણ કરતા હતા અને પ્રજાજનોને
પરમ સુખ આપતા હતા કાનના વહેણની સાથે ગમની
ત્રણે માતાઓ એક પછી એક પરલોભમા સીધાવ્યા રામ
ચન્દ્ર પ્રિયજનોનું પુણ્ય સ્મરણ કરતા જીવનનો ઉત્તરઝાલ
નિર્ગમન કરતા હતા

રામનું આન્તર જીવન ભવ્ય કારુણ્યથી ભરેલું હતું
એ મહાનુભાવ અદ્ભુત શાન્તિ અને મૌન સેવી સીતાના
આત્યન્તિક વિયોગની મહાવ્યથા એમ્લા અનુભવતા હતા
ગળ્ય વેલવ, સત્તા, સુખ સર્વ, એને તુચ્છ અને નિરર્થક
જણાતા હતા અન્તરમા વિયોગવેદનાના જિઝા ધા બિતર્યા
હતા અને હૃદયને રુધિરના ઘેરા રગથી રગતા હતા કોઈ

કોઈ વાર એ નરવીરના ચિત્તની શાન્તિ ચાલી જતી અને હૃદયાકાશમાં શ્યામ વાદળાં છવાતાં, તોફાની વાયુ વાતા અને કાલકરાલ વિદ્યુતના ચમકારા હૃદયપટને ચીરી નાંખતા. ધીમે ધીમે સીતાની પ્રિયતમ પ્રતિમા અન્તર્પટમાં ઉલ્લસતી અને અન્ધકારની આધી ઊતરી જતી.

જાનકીના શાશ્વત ઝંયોગની મધુર આશામાં એ પુરુષોત્તમ જીવનનાં અનેક કર્તવ્યો પરિપૂર્ણ કરતા હતા. લૌકિક જગતમાં લુપ્ત થએલી જાનકી અનન્તતાના અમરકુંજમાં વિરાજતી હતી. એ અમરધામમાં અસ્થિર અને અકલ દૈવની ઘેરી અને ભયંકર મેઘમાળા દષ્ટિગોચર નહોતી થતી એમાં અખડ મધુરતાની અલૌકિક સરિતા વહેતી હતી. એમાં અવિચ્છિન્ન આનન્દ પ્રવર્તતો હતો. એમાં એકરમ જીવન વિલસતુ હતુ. રામચન્દ્ર કેટલીકવાર અનન્ત જીવનના ઉદય-ગિરિ ઉપર ચઢી અમૃતકુંજમાં વિહરતી પ્રિયતમાને એકી-ટશે નિહાળતા હતા અને કેટલીકવાર એ અક્ષયકુંજનાં તેજપુષ્પોની પાછળ મુક્તાહાસ્ય કરતી કાન્તાને આલિંગન આપવા ઉત્સુક થતા હતા. એકવાર એ મહાવીરે સીતાનો દિવ્ય સાદ સાંભળ્યો અને જીવનકાર્ય મંકલી, અમરધામની યાત્રા અર્થે અપાર શાન્તિથી તૈયારી કરવા માંડી.

૫

રામચન્દ્રે કેકયરાજ યુધાજિતની ઇચ્છાનુસાર ભરતને ગન્ધર્વદેશ જિતવા મોકલ્યા. એ રમણીય અને સમૃદ્ધ પ્રદેશ જિતી ભરતે પોતાના ઉભય પુત્રો તક્ષ અને પુષ્કલને તક્ષ-

સિલા અને પુષ્કલશિલાના રાજસિંહાસને સ્થાપ્યા. લક્ષ્મણના કુમારો અંગદ અને ચન્દ્રકેતુનો રાજ્યાભિષેક પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં આવેલી અંગદીયા અને ચન્દ્રકાન્તા નામની નગરીઓમાં થયો. વિન્ધ્ય પર્વતની સીમા ઉપર આવેલી કુશાવતીમાં કુશનું રાજ્યારોહણ થયું અને લવને આવરિતના સિંહાસને ખેસાડવામાં આવ્યો. રામચન્દ્રે શાન્ત અને પ્રસન્નચિત્તે સર્વ વ્યવસ્થા પૂરી કરી.

એટલામાં પિતામહનો સંદેશવાહક અમરધામનો અતિથિ મહાકાલ તપસ્વી રૂપે રામચન્દ્ર સન્મુખ આવી ઊભો રહ્યો અને જીવનકલા સમાપ્ત કરી પરમ પદમાં પધારવા પુરુષવીરને વિનંતિ કરી. સર્વહર કાલની મધુર વાણી સાંભળી રામચન્દ્રને અપાર આનન્દ થયો. દેવાધિદેવની આજ્ઞા માથે ચઢાવી એ મહાવીરે મહાકાલને વિદાય કર્યો.

સીતાના સનાતન સંયોગ અર્થે રામચન્દ્રે અંતિમ યાત્રાનો આરંભ કર્યો પરલોક સીધાવતા પ્રજ્ઞનાથને અનુસરવા સમસ્ત પ્રજા તત્પર બની. સુગ્રીવ હનુમાન અને વિભીષણ, વાનરો અને રાક્ષસો સહિત અનુગમન અર્થે આવી પહોંચ્યા. વિભીષણ અને હનુમાનને પ્રજાપરાયણ અને રામપરાયણ રહી પાર્થિવ જંગલમાં વસવાની રામચન્દ્રે આજ્ઞા કરી અને સુગ્રીવ અને પોતાના અનુજ્ઞેને સાથે લીધા.

લોકોએ રામને જીવન સમર્પણ કર્યું અને લોકસ્વામીના નિત્ય સમાગમમાં રહેવા ઉત્કંઠિત થયા. અયોધ્યામાં અપૂર્વ ઉત્સવ પ્રવર્તી રહ્યો.

પ્રગલ્ભ નરપતિ સકલ પ્રજાસંધને સાથે લઈ પુષ્પ-સલિલા સરયૂના કાંઠે પગે ચાલી પધાર્યા. અન્તરિક્ષમાં સર્વ તેજસ્વી તત્ત્વો એ મહાન પથિકને આવકાર આપવા દિવ્ય પુષ્પોની માળા લઈને ઊભા હતા રામચન્દ્રે સમસ્ત લોક-સંધની સાથે સરયૂનાં શાન્ત અને ગદન નીરમાં અવગાદન કર્યું અને એ જીવનસંગિતા વહેતી વહેતી મૃત્યુની મર્યાદાને ઓળંગી અનન્ત મહાસિન્ધુમાં મળી ગઈ.

અયોધ્યા શૂન્ય થઈ સરયૂના સુંદર પટવિસ્તારમાં અમર આશાના તેજપુષ્પો તરતા હતા.

જ

વામીકિની આર્પદષ્ટિ સમક્ષ મનાતનતાને શાન્ત મહાસાગર વિસ્તરી ગયો. એમાં રામ સીતા અને અપ્પિલ જનસમૂહને અખડ એકરમ અવસ્થામાં વિહરતા મહાકવિ નિહાળી રહ્યા.